

EVA-SOFI ERNSTELL*

Bethlen Gábor ajándéka

A stockholmi királyi fegyvertárban egy különös lovasfelszerelés, illetve lovasfegyverzet található: nyereg és lószerszám kengyellel, kantárral, továbbá szablya, tör és buzogány. Azt gondolhatnánk, hogy ezek a tárgyak egyenesen a Közel-Keletről kerültek hozzánk. A nyeret élénkvrös bársonnyal vonták be, aranyozott kápáját türkizzel és más nemes kövekkel díszítették. A kantárt és a kengyelt ugyancsak türkizberakás ékesíti, míg a nyeregtakarót majdnem egészében aranyhímzés borítja. A homlokdísz jáde alapját rubinok teszik látványosabbá. Egyszóval: minden egyes darab nagyon színpompás. A szablya és a tör hüvelye, valamint markolata rubinnal és türkizzel ékes, míg a buzogány tollai jádelapokból készültek, amelyeket arany-, zománc- és rubinberakás díszít. A készlet Bethlen Gábor ajándékeként ismert, ugyanis az egész felszerelést ő küldte Gusztáv Adolfnak Az alábbiakban az ajándék történetéről írok, valamint arról, hogyan került a királyi fegyvertárba. A tényeket részben a leltárkönyvünkből, részben a tárgyak közvetlen vizsgálata által ismerhetjük meg.

Bethlen Gábor és Gusztáv Adolf kapcsolatáról

II. Gusztáv Adolf – hazájában ma is a latin formában, Gustavus Adolphus-ként említik – 1611-től 1632-ig uralta Svédországot. Még ma is egyik legismertebb királyunk: az az uralkodó, akiről a legtöbb svéd azért tud valamit. Az ő idejében Svédország európai nagyhatalommá lett. Újjászervezte a hadviselés módját, valamint a közigazgatást: lerakta egy nagyon jól szervezett állam alapjait. Európában Észak oroszánjaként emlegették. Sokfelé ugyan rettegték, de többnyire tisztelték is.

Politikai-stratégiai szempontból sokat jelentett baráti kapcsolatok létrehozása különböző államok között, főleg a közös ellenfelekkel szemben. A jó kapcsolatok – főként Oroszország és a Habsburg Birodalom szomszédaival – igen fontosak voltak a svédek számára, akik tehermentesítésre számítottak egy eljövendő háborúban. Az oszmán birodalom, valamint

* A szerző a Svéd Királyi Fegyvertár igazgatója (Stockholm).

hűbéresei – Erdély és a krími tatár kánság – stratégiai szempontból jelentős szövetségesek voltak. Ezenkívül Bethlen Gábor – Erdély fejedelme, Magyarország választott királya – Gusztáv Adolf sógora lett. Két nővért vetek feleségül, Brandenburgi Mária Eleonórárt és Katalint.

Bethlen Gábor nagy terveket kovácsolt az egész Habsburg Birodalom lerohanására, ennek érdekében együttműködött különböző protestáns uralkodókkal. Gusztáv Adolf szintén nagy terveket táplált a svéd hatalom kiterjesztésére, így aztán Svédország is belekerült a 17. századi Európa hosszú háborúiba. Bethlen Gábor 1619-ben lett fejedelem, és megkísérelte Erdélyt – amely az oszmán és Habsburg hatalom között vergődött – komoly, független monarchiává változtatni. A harmincéves háborúban – ahol Gusztáv Adolf olyan nagy szerepet játszott – Bethlen Gábor az 1620-as években vett részt: már ebben a korai szakaszban is kétségtelen kapcsolatok voltak közöttük. Gusztáv Adolf koalíciós elképzeléseiben az erdélyi uralkodó neve 1620-ban is, 1623-ban is előkerül. Föltehető, hogy mindketten végiggondolták: a másik fél is fontos hatalmi tényező – tehát hasznos szövetséges – a fenyegető háborúban.

A következő években követek jártak Stockholm és Gyulafehérvár között, hogy a különböző stratégiai elképzeléseket összehangolják. 1624-ben az erdélyi követek nem értek ugyan célba, de 1626-ban mélyülni kezdtek a kapcsolatok, mert a svéd követ – Filip Sadler – megérkezett Erdélybe. Az volt a célja, hogy beszélje rá Bethlen Gábort Lengyelország megtámadására. Úgyesen, diplomatához méltóan kísérletezett: azzal kezdte, hogy gratulált a Brandenburgi Katalinnal kötött házassághoz, majd lassan, óvatosan fölvetette a Lengyelország elleni háború tervét. Az eredeti elképzelés az volt, hogy Lengyelországot – egyidejűleg – a svéd oldalról is megtámadják. Csakhogy Bethlen Gábor inkább Sziléziában szeretett volna találkozni Gusztáv Adolffal, egy németországi hadjárat során. Sadler egy Dreyling nevű erdélyi követtel tért vissza Svédországba. A tárgyalások tehát folytatódtak, de tényleges katonai együttműködés még nem alakulhatott ki ebben az időben. Annyi azonban valószínű, hogy ekkor adták át az ajándékot. A következő esztendőben – 1627 – az oszmán és a Habsburg-kormányzat újra megerősítette a fegyvernyugvást. Bethlen Gábornak ismét támaszra volt szüksége a császár ellenében: újra Gusztáv Adolffhoz fordult.

Legközelebb Gyulafehérváron tárgyaltak. A császár elleni kölcsönös segítségnyújtást vitatták, valamint a svéd kísérletet a vörösréz monopóliumának Svédország és Erdély számára történő megszerzésére. Valójában az lehetett a helyzet: Bethlen Gábor – Zsigmond király halála után – meg akarta szerezni a lengyel koronát, ezért vetélytársának tarthatta Gusztáv Adolffot, aki szintén uralkodni vágyott Lengyelországban. Erről az ügyről azonban – föltehetően – nem beszéltek. Két alkalommal ugyan még találkoztak svéd és erdélyi megbízottak, de megállapodásokra nem került sor. Bethlen Gábor 1629 novemberében meghalt, mielőtt még Svédország bekapcsolódott a Németrómai Birodalom elleni háborúba, amely a svéd fél számára döntő indok volt az Erdéllyel való szövetkezésre. Bethlen özvegye és öccse együtt uralkodott I. Rákóczi György trónraléptéig (1630). Gusztáv Adolf is novemberben halt meg – akárcsak Bethlen –, de három évvel később: 1632. november 6-án, a lützeni csatatéren.

Gusztáv Adolf és a királyi fegyvertár

Főntebb már említettem, hogy Gusztáv Adolf átszervezte a svéd államot. Olyan intézményeket hozott létre, amelyek ma is működnek. Így azt lehet mondani, hogy a királyi fegyvertárat is megváltoztatta, lényegében múzeummá alakította. Két öltözéket, amelyet a lengyel hadjárat során viselt, átadott a királyi fegyvertár jogelődjének, azzal az utasítással, hogy örök emlék gyanánt őrizze. 1627. május végén a svéd csapatok rohammal bevették az erődítést Kleinwerdernél, s miközben átkeltek a Visztulán, egy lövedék hátulról a király jobb csípőjét érte. Ugyanazon év augusztusában Gusztáv Adolf még egyszer megsebesült a Dirschau közelében vívott csatában. Egy muskétagyó érte a nyakát, a jobb válla közelében. A két ruházat – a drámai eseményekre utaló golyóütötte lyukakkal és vérfoltokkal – egyfajta nemzeti hagyományt teremtett. Streiff – a király lova a lützeni csatában – később kiállítási tárgy lett: konzerválták. Őrizzük XII. Károly ruházatát, amelyet akkor viselt, amikor norvég hadjárata során – 1718-ban – a halálos lövés érte. Kiállítottuk III. Gusztáv öltözékét, amelyet a stockholmi operaház álarcosbálján viselt 1792-ben, amikor meggyilkolták. Ezeket a darabokat nem azért őrizzük, mintha híres mesterek készítették volna őket vagy nemes anyagból – aranyból, gyémántból – volnának. Csupán úgy őrizzük őket, mint emléktárgyat, mementót, egy személy, egy király emlékét. Sunt lacrimae rerum... Ezek a tárgyak ékesszólóan bizonyítják, hogy amiről a történelemlékekben tanulunk, valóban megtörtént. A 17. században élő nép számára pedig nem csak bizonyítékként és közvetlen híryanagként szolgáltak, hanem a népszerűsítés, a tömeghatás eszközeit is képezték – jóval a televízió megjelenése előtt.

Fegyverek, páncélok, ajándékok és ünnepi díszek

A királyi fegyvertár gyűjteményei nagyszerű nyergeket, hintókat és egyéb műtárgyakat őriznek. Koronázáson, esküvőn, temetésen és más ünnepi alkalommal használták őket: valamennyi a svéd monarchiához kapcsolódott. Láthatjuk a királyi ruhákat, fegyvereket, páncélokat stb., végül – mint már megemlítettem – 1628-tól kezdődően a svéd történelem néhány drámai mozzanatának emlékét. Tudnunk kell, hogy a 19. század óta az egykori királyi ruhatár is a királyi fegyvertárhoz tartozik.

A gyűjtemények legpompásabb és legkülönlegesebb darabjai a svéd királyoknak szánt – külföldről érkezett – ajándékok. Itt a lovasfelszerelés dominál, mert az ilyen készletet igen nagyra becsülték, minden egyéb között, amit az uralkodónak egyáltalán ajándékozni lehetett. Természetesen paripákat is küldtek. Az ajándékok kölcsönös átadására többnyire akkor került sor, amikor a diplomáciai megállapodásokat aláírták. A diplomáciával összefüggő ajándékozás – vagy akár a megvesztegetés – minden időben a politika részét képezte. De más fontos alkalmakon – esküvő stb. – ugyancsak ajándékokat adtak át.

Bethlen Gábor ajándéka föltétlenül a legrégebbiek közé tartozik. Talán az a küldött-ség hozta Svédországba, amely 1626-ban indult hozzánk. Valószínűleg a svéd király is

küldött ajándékot Bethlen Gábornak, amikor az erdélyi uralkodó 1626 elején feleségül vette Mária Eleonóra hűgát, s így Gusztáv Adolf sógora lett. Annyit ugyan tudunk, hogy svéd küldöttség járt Erdélyben, de homály fedí, hogy mit vitt a poggyászában. Ha Bethlen Gábor menyegzői ajándékot kapott, nagyon is hihető, hogy viszonzásul ő is ajándékot küldött a svéd királynak, megerősítendő a kapcsolatokat. Nem kétséges, hogy rejtett politikai, stratégiai szándékok húzódtak meg a kölcsönös jókívánságok mögött.

Az ajándék

Az ajándék ugyan különböző darabokból áll, de mindegyik tárgy hasonló stílusban készült. Az oszmán-török lovasfegyverzet egyik típusáról van szó a 17. század kezdetén (1626 előtt). Nyereg, nyeregtakaró, lószerszám, kengyel, zablá, szügyelő, szablya, tör és buzogány. Bizonyítható, hogy az utóbbi darab isztambuli munka: néhány helyen látható rajta az ezüst mesterjegy. Valószínű azonban, hogy az egész készlet a szultáni székvárosból való. A nyereg kikészített bőrből készült, vörös bársony borítja, oldalszegélye szögletes formájú. Elülső és hátsó kápája magas, mindkettőt aranyozott ezüsttel vonták be. A bársonyt aranyhímzés díszíti, a kápák nemesfém bevonatát különböző ékkövekkel díszítették. A párnázat és a nyeregszárny kikészített barna bőrből készült. Az ülés hossza 270 mm. A nyeregtakarót aranyhímzésű vörös bársonnyal vonták be. Szegélye szögletes formájú, finoman alátömött hímzése laposan domborodik. A szügyelőt a bőrre applikált áttört, aranyozott ezüst lemezek díszítik, középen rubinokkal és türkizekkel berakott kör alakú dísz látható, amelynek átmérője 65 mm. A kantár kikészített barna bőrből készült, ugyancsak áttört aranyozott ezüst lemezek borítják, s különböző ékkövek díszítik. A kengyel aranyozott ezüsből van. Az ezüst mesterjegy itt jelzi, hogy a munka isztambuli mestertől származik. Mint a képeken látható, a kengyeleket is ékkövek díszítették. Ma már azonban néhány kő hiányzik.

A tör nagyon díszes. Markolatát aranylemez borítja, különböző vésett mintákkal. Ezenkívül negyven rubin, ötvennégy türkiz, valamint kisebb sötétzöld kövek ékesítik: mindegyik csiszolt, de szabálytalan formájú. A penge hajlított, sötétszürke damaszkuszi acélból készült. A fegyver teljes hossza 304 mm, a penge hossza 199 mm. A szablya markolata oszmán-török, pengéje azonban mamlúk: Hasszan al Miszri („az egyiptomi Hasszán”) szignálta; föltehetően 14. századi munka, később újradíszítették. A markolatot arannyal vonták be, teljes felületét vésett mintákkal és drágakövekkel borították. A fogórészen dús zománcterakás látható: zöld és szürkés-kék színben. A penge behajlik, egyéltű, damaszkuszi acélból van. A külső oldalán fölirat, valamint növényornamentika: mindkettő aranyberakás. Ugyancsak a külső oldalon öt rubinkő teszi teljessé a díszítést. A szablya hossza 965 mm, ebből a penge hossza 845 mm. A buzogány nyele fa, vésett díszű aranylemez borítja. Fejét jáde lapokból készítették, amelyeket igen gazdag rubin és türkiz berakás ékesít. A fegyver teljes hossza 795 mm, súlya 1020 g.

A teljes ajándék

Mit is jelent ez a teljes készlet? Ugyanis aprólékos szabályok voltak érvényben, amelyeket igen komolyan vettek, s amelyek megkülönböztették a magán- és a hivatalos jellegű ajándékozást. Azok a szabályok, amelyeket ma is értünk, valamint azok, amelyek ma már nem egészen világosak, egyként általános érvényűek voltak; míg a kultúra egyéb területei különbözhettek az egyes országokban. Az ajándékozó és a megajándékozott személy társadalmi helyzete, státusa nagyon fontos szempont volt. Az ajándék az üdvözletet is közvetítette, de – a jövőre nézve – a jóindulatot is biztosítani kívánta. A megajándékozottak számára fontos volt a legmagasabb rangú személyektől érkező ajándékok méltó bemutatása, hogy ily módon is növeljék saját tekintélyüket. Egy teljes lovasfegyverzet – ilyen művészi kivitelben – rendkívüli ajándék volt. Lehetőséges, hogy ló is tartozott hozzá, mert jól illeszkedhetett a küldemény egészébe.

Arról nem tudok beszámolni, hogyan történt az ajándék átadása-átvétele. Ellenben valószínű, hogy a nép igen nagy számban jelent meg, amikor az ajándékot bemutatták Stockholmban. Föltehető, hogy a közönség – a királyt is beleértve – el volt ragadtatva. Adatok ugyan még nincsenek a kezünkben, de joggal reméljük, hogy levéltárunk egy napon majd többet is elárul az eseményről.

Azt azonban tudjuk, hogy Bethlen Gábor ajándékát nagyon korán kiállították a fegyvertárban. A diáriumok bejegyzései, amelyek az egykori látogatóktól származnak, kifejezik azt az elragadtatást, amelyet Bethlen Gábor ajándéka váltott ki. Krisztina királynő – Gusztáv Adolf leánya – leltárkönyvében az ajándékot a fegyvertár részeként lajstromozták. A leltárkönyv megemlíti, hogy ezek a darabok Gusztáv Adolf fegyverei közé tartoztak. A fegyvertár az idők folyamán gyakran költözött, a 19. század első felében mintegy harminc évig a királyi ruhatárban őrizték, 1851-ben azonban visszakerült eredeti helyére. A következő támpont 1859-ből való, amikor azt olvashatjuk a felszerelésről: Török nyereg, vörös bársony. Bethlen Gábor ajándékozta Gusztáv Adolfnak. Részben aranyozott ezüst lemezekkel fedték; 217 darab kővel díszítették. A hozzá tartozó lószerszám szintén vörös bársonyból van, aranyozott hímzés, valamint aranybojtok díszítik... Egy igen értékes török szablya. Markolatát arannyal fedték, drágakövekkel díszítették. – A nyeret és a szablyát egyaránt kiemelkedő értékű tárgyként írták le. Napjainkban talán még többre tartjuk az ajándékot. Állandó kiállításunk része, bármikor megtekinthető. Többször is kölcsönadtuk más intézmények kiállításaira. A látogatók pedig csodálják a mesterségbeli tudást, csodálják az összehatást. Ugyanúgy, mint a 17. században.

A tanulmányt Mányoki János fordította, szakmai szempontból Gerelyes Ibolya nézte át.

Források és szakirodalom

A Svéd Királyi Fegyvertár leltárkönyvei.

Ahnlund, Nils: *Krigare, diplomat och statsfänge*. Personhistorisk Tidskrift, Stockholm, 1918.

Arne, Ture J.: *Svenskarna och Österlandet*. Stockholm, 1952. 331. o.

Geijer, Agnes: *Oriental textiles*. Copenhagen, 1951. 68. o., 104. sz. 44. t.

Kraft, Salomon & Seitz, Herbert (ed.): *Historiska bilder I*. 376. kk., 383. o. Stockholm, 1948.

Nordström, Lena: *White Arms of the Royal Armoury*. Stockholm, 1984.

Wibling, Carl: *Sveriges förhållande till Siebenbürgen 1623–1648*. Lund 1890.

Åkerholm-Lindberger, Karin: *Sverige och tvenne halvorientaliska furstendömen*. In: *Historiska bilder I*.

A tárgyak jegyzéke

Nyereg, lelt. sz. 9043.

Lószerszám, lelt. sz. 9044.

Kengyelpár, lelt. sz. 9045, 9046.

Szablya, lelt. sz. 10794.

Tőr, lelt. sz. 10972.

Buzogány, lelt. sz. 10912.

A képek jegyzéke

1. kép. A svéd királyi címer a Gusztáv Adolf halála 300. évfordulóján rendezett Stockholm emlékünneplé (1932. szeptember 10–15.) programfüzetének címlapjából (1632–1932. In memoriam Gustavi Adolphi... Stockholm, 1932)

2. kép. Bethlen Gábor. Rézmetszet: 21,7×13,4 cm. Jacob van der Heyden(?) 1619. Lelt. sz. 33 250.

3. kép. Lovasfelszerelés. Oszmán birodalom, 17. sz. eleje. Nyereg, nyeregtakaró, lószerszám; sütygylő, kengyel, homlokdisz, zabla. A bársonyon aranyhímzés látható; aranyozott ezüst lemezek, türkiz- és rubin-kövek képezik a további díszítést. A Stockholmban őrzött reneszánsz kori textiliák mintázatához képest példányunk díszítése nagyon dús, általunk „orientális”-nak nevezett formakincssel készült. Lelt. sz. 9043–46, 6206, 31201, 31233, 30326.

4. kép. Lovasfegyverzet. Itt láthatjuk a fegyvereket az egykori viselet szerinti elrendezésben. Azonban nem tudjuk, hogy a későbbi korokban hogyan állították ki őket. A 17. század első felében egy látogató megemlítette, hogy kinyitotta a szekrényt és megnézte a lószerszámot. Ma különleges tárlókban őrzük a műtárgyakat, szűrt fényben. A páratartalom 43%, a hőmérséklet 20 Celsius-fok.

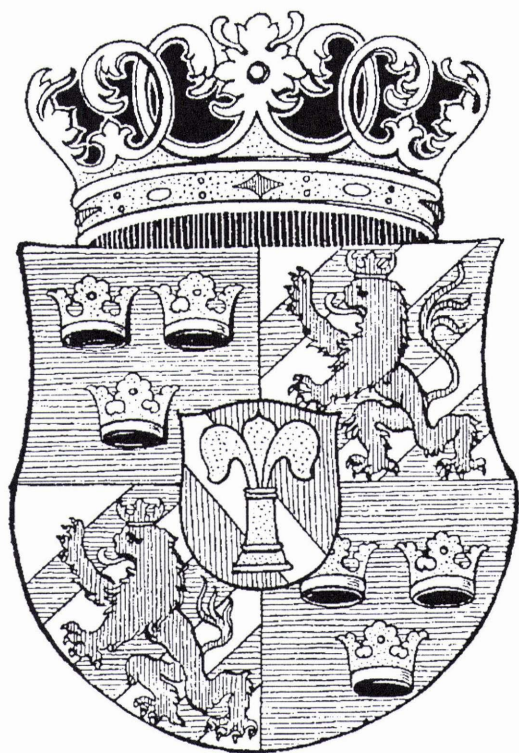
5. kép. Tőr és szablya. A tőr az oszmán birodalomban készült 1600–1625 között. Lelt. sz. 10972. A szablya részben a 14. századból való, de a 17. században átalakították, újradíszítették. Pengéjét Hasszan al Miszri készítette a 14. században. Lelt. sz. 10794. Mindkét darab az ajándékhoz tartozik és a korabeli lovasfegyverzet elválaszthatatlan része. Díszítésük roppant kifinomult, nagyszámú türkiz ékesíti őket.

6. kép. Buzogány. Oszmán birodalom, 1600–1625 között. Jáde, arany, zománc, rubin. Lelt. sz. 10912.

7–8. kép. Közelképek. A díszítések és a kövek egészen közelről láthatóak. Megjegyzendő, hogy majdnem minden kő megmaradt. Előfordult, hogy a királyok köveket, gombokat vagy egyéb díszítményeket emeltek ki az együttesből, hogy újra fölhasználhassák őket; de Bethlen Gábor ajándéka lényegében sértetlen maradt. Bizonyos vagyok abban, hogy Stockholmban senki sem látott ehhez hasonló vagy ezzel összevethető műtárgyakat 1626-ban. De számunkra, sőt utódaink számára is unikum.

9. kép. Gusztáv Adolf. Olajfestmény. Jacob Hoefnagel 1624 körül. Gusztáv Adolf 1611-től 1632-ig uralkodott. Ő volt az első király, aki tudatosan gyűjtött a királyi fegyvertár számára. Átadta csatákból származó, vérrel festett ruháit, de ugyanígy a rendkívüli minőségű diplomáciai ajándékokat is. Mindezek a tárgyak 1628-tól kezdve ki voltak állítva a fegyvertárban.

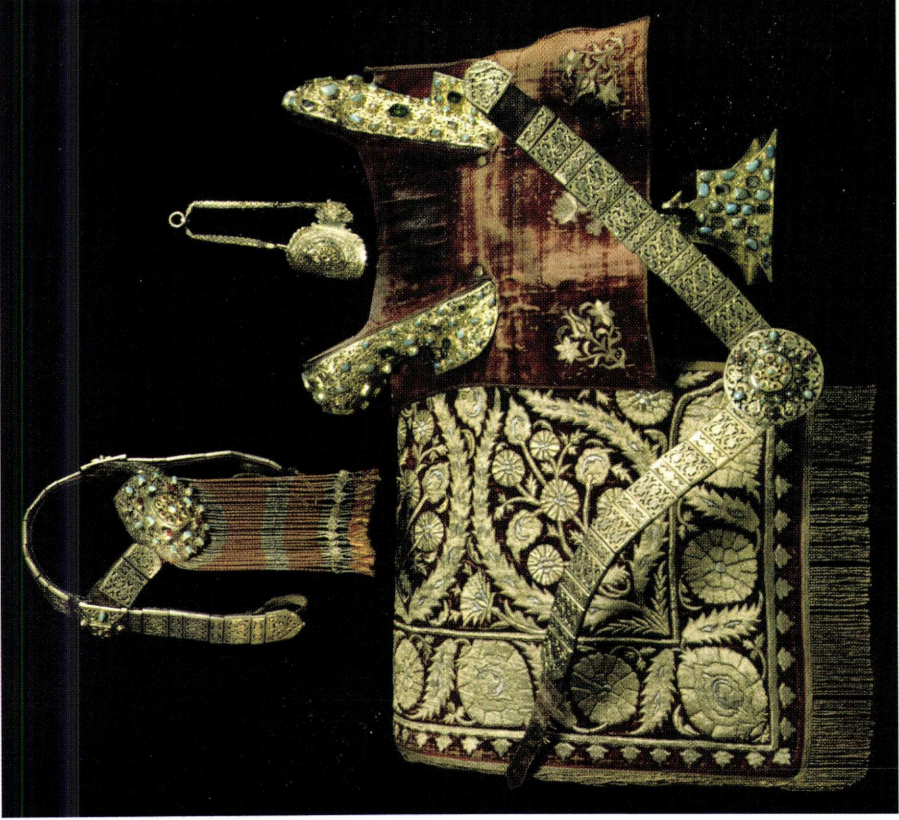
A fényképeket © Göran Schmidt készítette. A felvételek a Svéd Királyi Fegyvertár C. fotórészlegének tulajdonát képezik.

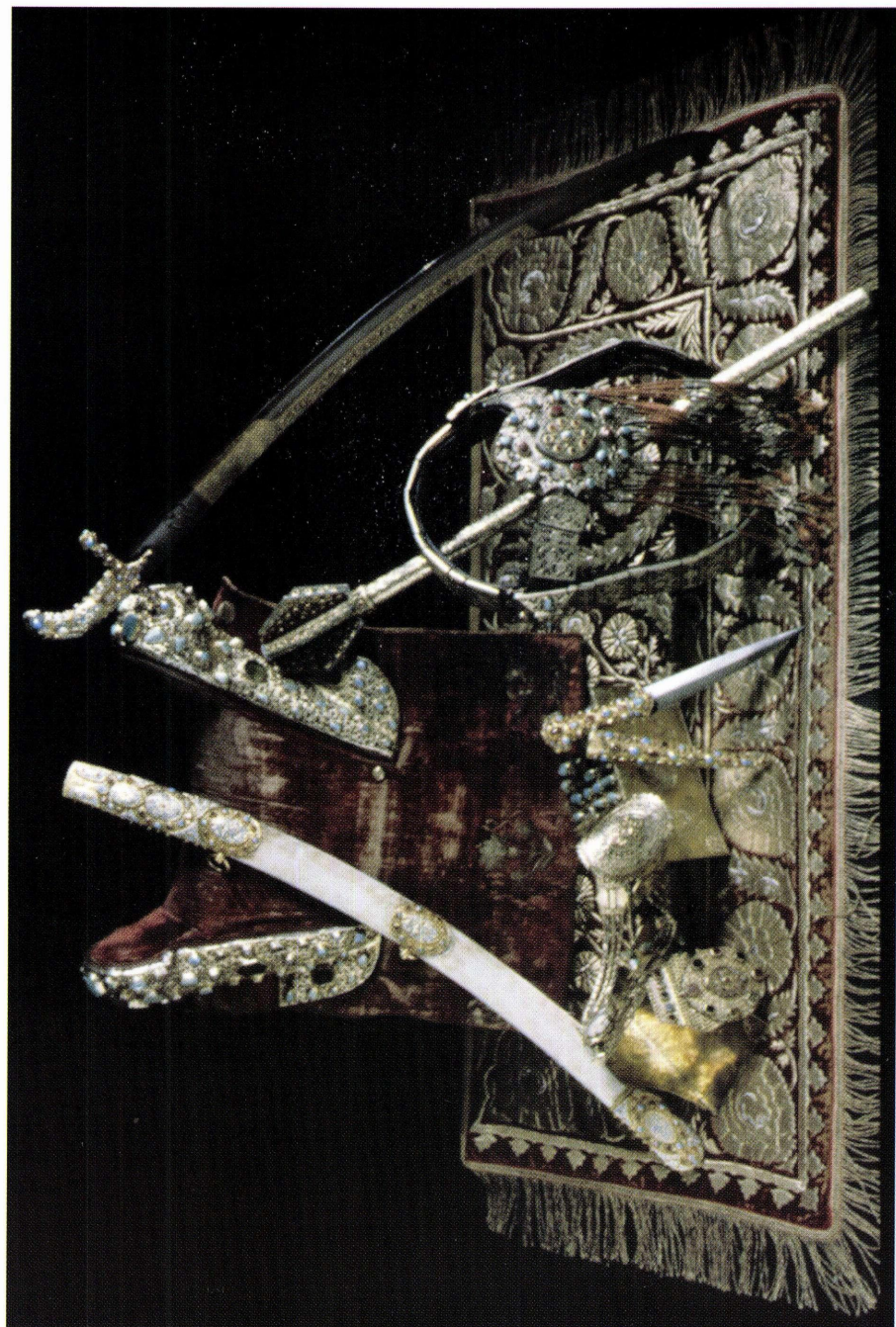
1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

8. kép

9. kép

LÁZÁR VIKTÓRIA

Egy tudós misztikája

Emanuel Swedenborg utazása a Misztika földjére

*Tudásunk a misztikumban gyökerezik,
s mihelyt túl mélyre ásunk, fája kidől.*

Edward Harrison¹

A nagy természettudósok, fizikusok, csillagászok, matematikusok között sok istenhívőt találunk, akik nyíltan bevallják, hogy eljutottak tudásuk, megismerésük végső határáig, s az általuk felismert rendszer mögött vagy felett lennie kell egy felsőbb Lénynek, Istennek, aki előtt a tudósok is csak megrendült főhajtásra képesek, elismerve műszereik és saját agyuk korlátait.

De mit gondoljunk arról a tudósról, aki nem alázattal közelít Isten titkaihoz, hanem vonalzóval és körzővel a hóna alatt? Aki ugyanolyan tudományos precizitással és távolságtartással szól Isten titkairól, mint ahogy Gulliver beszámolt egy-egy kalandos újáról. Aki számára nem több és más a transzcendens világ, mint egy új, addig ismeretlen ország felfedezése. Mondhat-e egy ilyen ember hiteleset vagy bármi értékelhetőt a Teremtő Istenről? Bolondnak, korlátolttnak tarthatjuk, esetleg jóindulatúan megmosolyogjuk naivságát.

Zavarba esünk, ha Emanuel Swedenborgra, a felvilágosodás korának nagy formátumú tudósára nézünk: kristálytiszta logika, még a 21. századból tekintve is jelentős felfedezések, találmányok az egyik oldalon, míg látomások, elragadtatások, mennybéli és bolygóközi utazások (!) leírása a másik oldalon. Mintha a bal agyfélteke racionalitását a jobb agyfélteke irracionálitással akarná ellensúlyozni. Az egyensúly mégis megbillen, mivel a tudatosság, a természettudományos módszerek maguk alá gyűrik a megmagyarázhatatlant.

Signe Toksvig Swedenborg-monográfiájában egymás mellé rendeli a „tudós és misztikus” megjelölést, ami a Swedenborg által megírt művek témáját és mennyiségét tekintve helytálló. Erősen vitatható azonban az egymás mellé rendelés, mivel Swedenborg akkor is természettudós marad, amikor a transzcendens világ igazságait a fizikai világ törvényeivel magyarázza. Erre utal írásom címében, a „tudós misztikája” alárendelt szószerkezet.

I. Természettudományos korszak

Nézzük meg közelebbről, ki is volt valójában Emanuel Swedenborg, akinek a neve mellett a „svéd természettudós, teológus, író, misztikus” titulusokat találjuk a Világ-irodalmi Lexikonban, de a felsorolást még folytathatnánk: bányamérnök, matematikus, zenész, feltaláló, akadémikus, csillagász, mélyépítő mérnök, geológus, mineralógus, anatómus és spiritiszta.

a) Matematikai, mechanikai és csillagászati kutatásai

Swedenborg (1688–1772) Uppsalában kezdte meg tanulmányait, ahol bölcsészetet hallgatott. 1709-től közel hat éven át bejárta Európa nagyvárosait, és huzamosabb ideig maradt Londonban. Élete utolsó évtizedeit is itt töltötte, s itt is halt meg. Swedenborg életének minden jelentős eseménye Angliához, közelebbről Londonhoz kötődik. 1745-ben itt érte az a látomás, amelytől misztikus korszaka datálható, műveit is először itt adják ki lelkes anglikán lelkészek, s az általa alapított új vallás is itt talált követőkre nem sokkal halála után.

Swedenborg gyakorlatias tudós volt: 1718-ban a nyolcas, 1719-ben pedig a tízes számrendszer bevezetését szorgalmazza a pénz- és mértékegységek használatában, „hogyan könnyű legyen számolni, s a törtek eltöröltessenek”. Angliai tartózkodása alatt személyes kapcsolatba lép Newtonnal és Halleyvel, és ő lesz majd Newton tanainak első svédországi képviselője. Később még látni fogjuk, milyen mélyen beleágyazódtak a newtoni tanítások Swedenborg gondolatvilágába.

Swedenborg repülő szerkezetet alkotott, elkészítette egy tengeralattjáró hajó tervét, zsilipeket építtetett, a nagyothallók részére kürtöt készített. Megalapította az első svéd természettudományos folyóiratot, a *Daedalus Hyperboreust*. Kifejlesztette a távolság mérésének egy új módszerét, amely a hold mozgását veszi alapul. Liljedahl szerint az erős fantázia és a gyakorlatiasság azon ritka kombinációja jellemezte, amely XII. Károlyban is megvolt.

Az uralkodó és titokzatos alattvalója² különleges kapcsolatban állt egymással. XII. Károly szívesen hallgatta Swedenborg újítási terveit, és meg is valósította őket: a svéd vas és kátrány exportját elősegítő hivatalt létrehozta, az uppsalai csillagászati obszervatóriumot felépíttette, a háború miatt előállt sóhiány orvoslására Swedenborg tervei alapján sólepárlókat állíttatott, amelyek a tengerben található sót hasznosították, valamint megépíttette a kor leghosszabb szárazföldi csatornáját, amely Göteborgot kötötte össze a Balti-tengerrel.

A tisztelet kölcsönös – Swedenborg politikai allegóriát ír XII. Károly hadjáratairól *Camena Borea* (1714) címmel, amelyben Ovidius *Metamorphoses* művét veszi alapul. A király Leoként (Európa unokája) tesz igazságot a viszálykodó Mars és Pallasz Athéné között az előbbi javára, vagyis XII. Károly hadba vonul. A harcból hazatérő királyt a *Festivus Applausus* című latin nyelvű ódával fogadja, amelyben hőstetteit dicsőíti.

Swedenborg naplójából azonban fény derül a tudós „nem hivatalos” álláspontjára is; lejegyzí, hogy az Utolsó ítéletkor lesz majd csak nyilvánvalóvá, hogy XII. Károlyt ide-

gen lények szállták meg, mert olyan önfejűség, amely a király sajátja, egész egyszerűen nem létezik ebben az univerzumban.

b) Földrajzi, ásványtani, kémiai, fizikai és csillagászati kutatások

Bányamérnöki és ásványkutatói munkája során jön rá Swedenborg arra, amit majd csak a 19. és a 20. századi paleontológusok tudnak igazán bebizonyítani, hogy tudniillik Svédország nagy része víz alatt volt az őskorban. 1734-ben jelenik meg *Filozófiai és ásványtani művek (Opera philosophica et mineralia)* című könyve. Ebben a newtoni fizika és a descartes-i természetbölcselet deduktív módszerével egy mechanikus világmodellt alkot, amelyben Isten mint első, mozdulatlan mozgató szerepel; s minden geometriailag meghatározott rend szerint működik. Ez a zárt modell az ásványok esetében még érthető és elfogadható,³ de létjogosultsága megkérdőjelezhető egy filozófiai rendszer esetében. Már pedig Swedenborg ugyanazt a törvényt alkalmazza mindkettőre.

A fenti mű megfogalmaz néhány valóban korszakalkotó felfedezést is: például a kiszakadáselméletet, amely szerint naprendszerünk bolygói a Nap anyagából keletkeztek. A Föld és a többi bolygó folyamatosan szakadt el a Naptól és lett egyre hosszabb a körpályája. (Ez lesz majd Darwin elméletének egyik sarokköve.) Másrészt Swedenborg is azon a nézeten volt, hogy a napok a tejútrendszer magja körül rendeződnek, s nem a miénk az egyetlen naprendszer, sőt más galaxisok is léteznek.

c) Anatómiai és fiziológiai kutatások

Az 1740-ben Amszterdamban megjelent *Economia Regni Animalis*ban három fő témával foglalkozik Swedenborg: a vérrel, az aggyal és a lélekkel. Ezek közül kimagaslik az agyról szóló rész. Ugyanis Swedenborg jött rá arra, hogy az agykéregben (*cortex*) található a központi idegrendszer, valamint arra, hogy a kisagy (*cerebellum*) a mozgásközpont, vagyis ez felel az egyensúlyi helyzet megtartásáért, az izomtónus, a mozgás összerendezéséért. Ez előtt a felfedezés előtt ma is fejet kell hajtanunk.

A lelket azonban hiába kereste. Bevallja, hogy csak sejtí: valahol az agykéregben kell lennie – mert csak így logikus –, de mégsem találta.

II. Miszticista korszak

Mi vesz rá egy kilenc nyelven beszélő tudóst, aki két lábbal áll a földön, arra, hogy misztikával foglalkozzon? Tudjuk, hogy Swedenborgnak mindig is voltak látomásai (naplójában feljegyezte őket⁴), spiritiszta volt, az 1759-es stockholmi tűzvészt ötszáz kilométernyi távolságból „látta”, és részletesen beszámolt róla. De a hajlamnál erősebb impulzus kellett, hogy az elismert és megbecsült tudós, aki a Föld és az ember titkait már kikutatta, a transzcendens világ felé forduljon teljes figyelmével és minden tudásával.

1745 áprilisában egy angyal jelenik meg Swedenborgnál, és megbízza az egyház megújításával, mert őt választotta ki Isten arra, hogy megmagyarázza az embereknek, mi a Biblia és a teremtés valódi értelme. (Balzac írja le részletesen a látomást a *Seraphita*

című swedenborgiánus regényében.) Swedenborg egy időre visszatér hazájába, megtanul héberül, és haláláig ontja a különféle hitvallásokat, tanításokat, kommentárokat – körülbelül 30 kötetet írt elsősorban latinul, illetve angolul.

1. Írásmagyarázói elve

Lássuk, milyen elvek szerint elemzi a Szentírást az a Swedenborg, aki püspök apján keresztül megismerhette Luther szövegmagyarázói elvét: a szó szerinti értelem (*sensus literalis*) tartalmának magas szintű értelmezését.⁵

Swedenborg így vall a Szentírás értelmezéséről a *Menny és Pokol* (1758) bevezetőjében: „az Ige minden egyes részének benső értelme is van, amely alatt nem természeti és világi dolgokat – miként a betű szerinti értelemben –, hanem szellemi és mennyei dolgokat kell érteni. (Mert) az Igét tisztán megfelelésekben írták, hogy minden egyes részének benső értelme is legyen.”⁶ „A *literális* értelmet a zsidók történelme és jelleme határozta meg: ha ők mások lettek volna és máshol éltek volna, más lenne a szó szerinti értelem.”⁷

Tehát Swedenborg elhanyagolhatónak tartja a literális értelem magyarázatának fontosságát, számára minden egyes szó elsősorban a *spirituális* értelem hordozója (még a nyilvánvalóan szó szerint értendő földrajzi vagy személynevek is), ezért csak allegóriákat lát az Igében.

Egy konkrét példán keresztül ízelítőt kaphatunk allegorikus írásmagyarázatából. Jézus sokszínű képpel festi le második eljövételét: „Mindjárt pedig ama napok nyomorúsága után a nap elhomályosodik, és a hold nem fénylik, a csillagok az égről lehullanak, és az eget hatalmasságai megrendülnek. Akkor megtetszik az Emberfiának jele az égben, és akkor a föld minden nemzetsége sír, és meglátják, hogy az Emberfia az ég felhőiben nagy hatalommal és dicsőséggel eljön.” (Máté 24,29–30)

Swedenborg szerint téves az az elképzelés, hogy ez egy apokaliptikus jövendölés lenne, miszerint új ég és föld jön létre az elpusztuló régi helyett.

Az ő értelmezésében

az elsötétülő nap = az Úr a szeretet tekintetében

a hold = az Úr a hit tekintetében

csillagok = a jó és igaz megismerése

az Emberfiának jele az égben = az isteni igaz megjelenése

a felhők = az Ige betű szerinti értelme

a dicsőség = az Ige benső értelme stb.

De Swedenborg ugyanígy figyelmen kívül hagyja a literális értelmet akkor is, amikor konkrét történelmi utalás van a Bibliában. Számára az apostolok nevei is spirituális értelmet hordoznak: János – azokra utal, akik a szeretet jóságában vannak, Péter – a hitben járókat jelenti.⁸ Ily módon az egész Biblia allegóriák kimeríthetetlen kútjévé válik, hiszen mindennek tetszőleges allegorikus jelentés adható. Borges nem véletlenül hasonlítja Swedenborgot ebből a szempontból a kabbalistákhoz, „akik mindenre találnak magyarázatot a Szentíráásban”.⁹

2. A Menny

Valószínűleg *Menny és Pokol – Látottak és hallottak szerint* műve miatt került Swedenborg az irodalomtudomány látókörébe. A kötet 1758-ban jelent meg latinul Londonban, s ugyanitt készült el az angol nyelvű fordítás 1909-ben. Swedenborgnak azt az állítását, hogy szabad bejárása volt a Mennybe és a Pokolba, írói fogásnak kellene tekintenünk, amennyiben szépirodalmi alkotásról van szó (ahogy tesszük is ezt Dante *Commediaj*ának elemzésekor), de mivel az utókor misztikusként tartja őt számon, s ő maga is ragaszkodott látomásai valódiságához, egyelőre tartsuk ezt tiszteletben és koncentráljunk a könyv kiemelt részeire. Később azonban még visszatérünk Swedenborg miszticizmusának kérdésére.

2.1. A Menny felépítése • Swedenborg szerint a Menny két birodalomból áll: egy mennyei és egy szellemi birodalomból. Az előbbi a magasabb rendű, mert itt az Úr iránti szeretet nyilvánul meg, míg a szellemi birodalomban a felebarát iránti szeretet. A mennyei a belső, a szellemi a külső birodalom. Ami valójában megkülönbözteti őket, az az, hogy Isten attribútumainak melyik aspektusát hordozzák magukon, ebből következik, hogy nem ellentétes, hanem komplementer tulajdonságokról van szó. (Például: a mennyei az Úr papi birodalma, a szellemi pedig az Úr királyi birodalma.)

A legérzékletesebb különbség a két birodalom angyalai között van: a mennyei birodalomba azok kerülnek, akik az isteni igazságot meghallva rögtön a szívükbe fogadták, ezért a cselekvésük is jó, mert közvetlenül az akaraton keresztül nyilvánul meg. A szellemi birodalomban azok az angyalok laknak, akik az igazságot először az elméjükbe fogadták be, és az emlékezet, a tudás és a gondolkodás által vált életté számukra Isten igéje, s cselekvésük is igaz, s csak akkor lesz jó is, ha az értelemből az akaratba kerül. „Minden igaz, mihelyt átmegy az akaratba, jóvá változik át, és beleplántálódik a szeretetbe. De amíg az igaz csak az emlékezetben, s így a gondolkodásban van, nem válik jóvá, sem nem él, sem az ember tulajdonává nem válik; mivel az akaratnál és az ebből eredő értelemnél fogva, nem pedig az akaratból elválasztott értelemnél fogva ember az ember.”¹⁰

Láthatjuk, hogy Swedenborgnál kiemelt szerepet kap az akarat – ez az emberi lét legfőbb kritériuma.

A mennyei birodalmak tovább oszthatók mennyekre, amelyek három koncentrikus körön helyezkednek el. Természetesen itt is a legbenső a legmagasabb rendű, ahol a kiáradó istenit mennyeknek nevezik, ugyanezt a középső körön szelleminek, míg a legkülsőn természetinek. Az egyes körökön élő angyalok ugyanúgy különböznek egymástól, mint a mennyei és szellemi birodalomban élők.

A menny felépítésének leírása száraz olvasmány: túlságosan bonyolult és elvont Swedenborg rendszere. Nagyon is érezhető, hogy a természetben megtapasztható rendből és törvényszerűségekből kiindulva próbál analógiás módon egy még tökéletesebb rendszert kitalálni, amely „méltó” lehet a mennyhez.

2.2. *Az angyalok* • Az angyaloknak „tökéletes emberi alakjuk” van, és mindenben hasonlítanak ránk. Ezen Swedenborg el is csodálkozik, de az egyik angyal felvilágosítja, hogy a földi tudósok és teológusok tévednek abban, hogy az ember külső érzéki tapasztalásából indulnak ki, nem pedig „a benső világosságból és az általános eszményből, amely mindenkibe beplántáltatott”, s ezért hiszik azt, hogy az angyalok

„test nélküli, ködszerű lények (*mentes*), csupán gondolatok (...), amelyekben semmi életerő nincs, (...) nem látnak, mert szemük nincsen, nem hallanak, mert fülük nincsen, nem beszélnek, mert szájuk és nyelvük nincsen”.¹¹

„Mindazonáltal tudni kell – összegzi a látottakat Swedenborg –, hogy az angyalokat az emberek testi szemével látni nem lehet, hanem csak a lelki szemével...” Továbbá: „Hasonló csak hasonlót láthat, mert hasonlóból való.”¹²

Egy-egy angyal is kis mennyet alkot önmagában. Majd – ez is földi tulajdonság – rokonszenv alapján az angyalok társaságokat alkotnak, amelyek önmagukban is emberformájúak és mennyek, de az egész mennynek is emberformája van.¹³ Mindez Isten istenemberi természetéből ered.

Álljunk meg egy pillanatra ennél a képnél. Minden rész azonos a nagy egészszel a mennyben, mert önmagában mindennek a tartalma menny, formája pedig emberi. Ezt az alakzatot hiába keresnénk a stilsztikakönyvekben. Ez matematika. Az önazonosság jelensége, más néven fraktál. Ezzel a fogalommal jelölik azokat az – elsősorban természeti – formákat, amelyek messziről is ugyanúgy néznek ki, mint egészen közlről, természetesen eltérő léptékben. Egyszerű példaként említhetnénk a hópelyhet, amely hatszögletű és az őt alkotó hókristályok is hatszögek. A jelenséget már az ókor óta ismerik, de nevet csak a 20. században kapott (1975-ben vezette be Mandelbrot).

2.3. *Isten a Mennyben* • Ez bizony kényes pontja Swedenborg „mennyei látomásának”. Merthogy Isten szinte teljesen észrevétlen marad saját birodalmában: csak akkor jelenik meg, ha ránéznek. Szétfolyó jóság, aki nem ítél, nem ismeri a bűn és a büntetés fogalmát. Passzivitása a felvilágosodás órásmester-istenére emlékeztet, aki csak beindította a gépezetet, de tovább már nem vesz benne részt tevőlegesen.

Miért is venne, hiszen nincs eredendő bűn, csak a gonosz a bűn (és nem fordítva!). Az ember azért nem gonosz, mert ezzel fájdalmat okozna a lelkének. Jézus kereszthalála sem a mi megváltásunkért történt. Az ő szenvedése a saját sorsának a része, mert így egyesülhetett az ember Jézus azzal az istenivel, amelyből a lelke fakadt. Swedenborg tagadja, hogy Isten olyan kegyetlen lenne, hogy saját Fiát feláldozná, hiszen még a ragadozók sem tennének ilyet saját kölykükkel. Isten mindenkit a saját tettei szerint értékeli. Ádám és Éva bűnbeesése is az allegorikus írásmagyarázat áldozata lesz: Swedenborg szerint ők jelképezik a legősibb egyházat, a jó és rossz tudásának fája az ember önmagában létele, a tiltott gyümölcs elfogyasztása pedig a gonoszhoz tartozást szimbolizálja.¹⁴ Lehet, hogy ebben a rendszerben Isten is csak egy allegória?

3. A Pokol

Swedenborg nem úgy száll alá a Pokolba, mint Dante, nyoma sincs benne megrendültségnek, számalomnak vagy iszonyynak, ő a felvilágosult tudós, aki, mint Swift Gulliver-je, ide-oda utazgat, és mindent a kívülálló hűvös nyugalomával szemlél, udvariasan kérdez, de annyira hiányzik belőle a részvét, hogy még ki is oktatja a Pokolban szenvedőket.¹⁵

A pokol leírásakor Swedenborg gyakran használja a megfelelés (*correspondentia*) neoplatonista fogalmát: pokolban minden a menny ellentéte, míg a mennyben minden keletre néz, addig a pokolban minden nyugatra. Minden gondolatnak és személynek is megvan a megfelelője (ellentéte). A platóni filozófia köszön vissza a pokolbéli lakhelyek leírásakor: sötét barlangokban laknak az itt szenvedők, háttal a barlang bejáratának.

A pokol lakóit nem isteni ítélet veti ide, hanem saját hajlamaik. Halála után mindenki elbeszélgetnek az angyalok, és próbálják a menny felé vonzani, de nincs mindenkiben vágy a menny felé, ezért saját belső indulatait követve, minden ember maga dönti el, hogy hova kerül. Tévedés kizárva, mert ha valaki rossz helyre téved, rögtön elviselhetetlenül kellemetlen érzés keríti a hatalmába. Ez a „kényelmetlen” érzés (nem szenvedés, mert ez a fogalom teljességgel hiányzik Swedenborg teológiájából) tulajdonképpen a lelkiismeretnek, az emberi erkölcs mérőműszerének jelzése, amelynek nincsenek nagy kilengései Swedenborg rendszerében.

4. A szabad akarat

A menny és a pokol között tökéletes egyensúly van: amennyi jó árad ki a mennyből, ugyanannyi gonosz áramlik ki a pokolból.¹⁶ Az egyensúlynak az is feltétele, hogy mind a mennyet, mind a poklot az Úr kormányozza. A két ellentétes erő között „szellemi egyensúly” áll fenn (*equilibrium*), amely tulajdonképpen az ember szabadsága (*liberum*).¹⁷ Ugyanis e két egymás ellen ható erő között áll az ember: „Amíg az ember ebben a világban él, félüton van a menny és a pokol között; ez a szellemi egyensúly vagy szabad akarat.”¹⁸

Amikor Swedenborg egymás ellen ható erőkről, a köztük egyensúlyban lévő emberről beszél, tulajdonképpen Newton III. törvényével magyarázza emberi létünk legégetőbb etikai problémáját: képességünket és lehetőségünket a jó és a rossz közti választásra. Newton III. törvénye (az akció-reakció törvénye) kimondja: „Az erők a természetben mindig kettésével fordulnak elő úgy, hogy mindig két egyenlő nagyságú, egy egyenesbe eső, ellentétes erő lép fel. Ha a két egyenlően nagy erő egyetlen merev testen működik, akkor egyensúly jön létre.”¹⁹

Swedenborg szerint az ember legalapvetőbb tulajdonsága a szabad akarat. Amikor a menny antropomorf jellegéről ír, akkor is arra hivatkozik, hogy az ember legbelsejében (a menny analógiája szerint a legnemesebb részében) lakik az akarat (*voluntarium*), s kívül helyezkedik el az értelem (*intellectuale*); az akarat a láng, s az általa létrehozott világosság az értelem.²⁰

Ezért tartja az emberi akaratot Swedenborg felsőbb rendűnek az értelemnél. Gondoljunk csak vissza a menny felépítésére: mindenütt magasabb rendűek azok az an-

gyalok, akik az ige meghallását követően rögtön az akaratukba vitték át azt, vagyis megcselekedték.

5. Tudós vagy misztikus?

Swedenborg közel harminc teológiai tárgyú könyvet írt. Csak a Jelenések könyve első négy fejezetéhez írt kommentárja 800 oldal. De miközben természettudományos analógiás és analitikus módszerekkel próbálja felépíteni és minden részletében tökéletesre csiszolni a mennyet, fölvetődik a kérdés: Valóban misztikusnak tarthatjuk-e Swedenborgot kizárólag a művei alapján?

Meghökkenítő az a magabiztosság és nyugalom, amellyel Swedenborg ki-be sétál a menny és a pokol kapuján. Akárhány misztikust vagy látnokot figyelünk meg – legyen bár valós történelmi személy (mint például Avilai Szent Teréz, Dániel, János apostol), művész (William Blake) vagy kitalált figura (Faust) – mindannyiuknál közös a megrendülés, a megrettenés a látottaktól.

Swedenborgnak kísérője sincs – pedig erre még Dante is igényt tartott –, csupán egy-egy mellé szegődő angyalt kérdez, de főleg ő bölcsekedik. A mennyben egy fa alatt a saját könyvét (*Arcana Celestia*) látja – még véletlenül sem a Bibliát.

Egyetlen nagy vétke van a menny- és pokoljáró Swedenborgnak: a hübrisz. Ezért nem kap valódi és újszerű igazságokat, kinyilatkoztatásokat. Ezért nem lát mást a mennyben, mint rendszert, és ezért csúszik ki Isten is a kezéből. A *misztikus* szó (a görög *musztész*) „beavatott”-at jelent. Ehhez elsősorban alázat kell, hiszen a misztikust Isten a saját titkaiba avatja be. Még Emerson is, aki pedig esszéjének „Swedenborg – vagy a misztikus” címet adta, elismeri, hogy Swedenborg „inkább ragaszkodik a keresztény jelképekhez, ahelyett, hogy az erkölcsi érzéshez kapcsolódott volna, amely a kereszténység, emberiség és istenség számtalan fajtát hordozza méhében”.²¹

6. Művészi látásmód vagy tudományos alaposág?

Swedenborgot sokszor említik együtt William Blake-vel, az angol költő-misztikussal, akiknek születési évére (1757-re) jövendölte Swedenborg a szellemvilág utolsó ítéletét és az új egyház létrejöttét. Ezáltal az irodalomtörténészek közös nevezőre hozzák látomásait, miszticizmusukat. Borges is így fogalmaz: „(Blake) a Swedenborg által már korábban hirdetett üdvtant vallja”.²² Foglalkoznunk kell a kettőjük közti különbséggel, mert nem hagyhatjuk figyelmen kívül Blake kritikai észrevételeit Swedenborg műveivel kapcsolatban és éles elhatárolódását e művek szellemiségétől. A *Menny és Pokolra* válaszként Blake megírta Swedenborg művének paródiáját a *Menny és Pokol Házasságát* (1790–93):

„Swedenborg egyetlen új igazságot sem írt le. (...) S most halljátok, mi ennek az oka: ő csak Angyalokkal társalgott, akik mind vallásosak, de nem tárgyalt Ördögökkel, akik gyűlölik a vallást – önteltsége megakadályozta ebben.

Swedenborg írásai ily módon csupán a felületes nézeteket összegezik és ízelítőt adnak a fenségesebb felfogásról – de többet nem.”²³

Már ez az explicit módon megfogalmazott harcos szembenállás elég lenne, hogy ne tartsuk Blake-et és Swedenborgot rokonlelkeknek. De itt van Newton, aki Sweden-

borg számára követendő példakép még a teológia területén is (az ő törvényével definiálta a szabad akaratot), Blake számára viszont éppen a lelki-szellemi kérdések területén riasztó ellenpélda a fizikus, aki szerinte az embert a fizikai lét korlátai közé zárta: „(Newton) vevé a harsonát, és harsogott! / Mint hulló őszi lomb, számlálatlan angyalsereg / A téli égből hullt alá, keresve sírjaik, / Zörgetve üres csontjaik, süvöltve és zokogva.”²⁴

Swedenborg analitikusan szemléli a világot, és statikus képekben rögzíti a tapasztaltakat; Blake látásmódja inkább holisztikus, képei dinamikusak, írásai tele vannak felkiáltásokkal, kérdésekkel. Swedenborgot a spiritiszták tartják prófétájuknak, míg Blake-et elsősorban képzőművészek vagy költők tekintik példaképüknek. Swedenborg és Blake eltérő viszonya a látomásokhoz, a transzcendenshez nem a teológus és a művész, hanem a tudós és a művész eltérő látásmódjából fakad. Swedenborg hosszú éveken át tanulmányozta az élővilágot, és fedezett fel törvényszerűségeket, rendszereket – s most ezekből akar induktív módszerrel egy túlvilágot felépíteni. De közben megfigyelkedezik arról, hogy egy ilyen rendszer szükségszerűen tökéletlen, míg Blake felvállalva a távolságot a szellemi és az anyagi világ között, csak egy-egy ihletett pillanatra lát bele a mindenség titkaiba. De nem többet, lényegibbet lát az, aki csak egy szemvillanásra kap betekintést Isten titkaiba, mint az, aki saját rendszerén belül maradván próbálja centről centre feltérképezni a szellemi világot?

Pilinszky így ír erről:

„Szemben a tudományok bizonyított részizgazságaival, a művészet a bizonyíthatatlan egész kifejezése. (...) Míg a tudományos igazságot pillanatról pillanatra, lépésről lépésre a logika szabja meg, a művészet mondatról mondatra, ecsetvonásról ecsetvonásra, vésőüetésről vésőüetésre választás gyümölcse. Csodája mégis épp az, hogy nagy és érvényes alkotásaiban közvetít, mely attól, hogy bizonyíthatatlan, semmivel se kevésbé reális. Ellenkezőleg. Meggyőzőbb minden bizonyított realitásnál: a teljesség lélegzetvétele.”²⁵

7. Swedenborg hatása

Swedenborg nem érvelt, nem győzködött senkit a maga igazságairól, ha látomásairól kérdezték, visszafogottan felelt valamit, aztán gyorsan másra terelte a szót. Valószínűleg ezt a szerény, háttérbe húzódó magatartást hiányolta Lutherből, mert amikor meglátogatta őt a Szellembirodalomban,²⁶ Luthertől már elvételte a „tömeg elbűvölésének eszköze”. A nagy reformátor azt is töredelmesen beismeri, hogy a *sola fide* tana nem a Szentírásból való, de azzal védekezik, hogy el akart szakadni a római katolikus egyháztól. Luther azonban mégis kedvező elbírálásban részesül, mert fiatal korában ékesszóloán írt a jó cselekedetek fontosságáról.

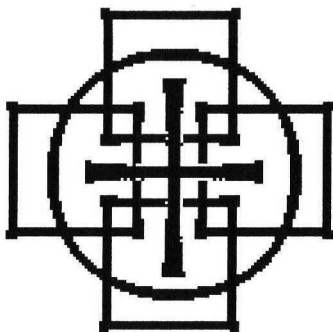
A jó cselekedetek azért olyan hangsúlyosak, mert ezek mutatják, hogy az illető személy az akaratában (azaz legbensejében) követője Isten igéjének. Swedenborg az első Korinthusi levél 13,13-ban a „hit, remény, szeretet” hármából a szeretet helyett is „charity”-t, „jóte”-t mond.²⁷ Ennek van Swedenborg rendszerében egy nagyon szellemes vetülete: Az angyalok tanácstalanul állnak a mennyben, amikor egy olyan ember érkezik, aki egész életében csak sanyargatta magát és a tökéletességet kereste,

mert nem tudnak vele mit kezdeni, nem tudnak neki megfelelő munkát adni, ugyanis a mennyben mindenki tovább munkálkodik saját képessége, szakmája szerint. Swedenborg a gyakorlati vallásosság híve volt, és elvetette az öncélú kegyességet: „A szeretetmunkásságtól elvont kegyesség élete valóban nehéz, mivel ez az élet olyan arányban von el a mennytől, amilyenben hisszük, hogy oda vezet.”²⁸

Mint láttuk, Swedenborg jócskán elszakadt egyháza hivatalos tanításától. Akarva-akaratlanul új felekezet atyja lett. Hazájában érdektelenség fogadta, annál lelkesebb volt az a három anglikán lelkész, John Clowles, Thomas Hartley és Thomas Cookworthy, aki az 1770-es évek közepétől lefordította műveit angolra. 1783-ban Londonban Robert Hindmarsh érdeklődőket toborzott Swedenborg tanainak terjesztésére, és megalapította a „Teozófiai Társaság”-ot, majd 1787-ben az „Új Jeruzsálem Egyházat” vagy ahogy később nevezik, az „Új Egyházat”. A már említett John Clowles vezetésével létrejött az „Emanuel Swedenborg írásait kiadó és nyomtató Társaság”. Amikor pedig az „Új Egyház” tagjai kivándoroltak az Egyesült Államokba, Baltimore-ban telepedtek le, majd újabb gyülekezeteket hoztak létre Charlestownban (Dél-Karolina) és Madison Townban (Indiana).

A Swedenborgiánus Egyház ma is működik, és már túlélte több egyházszakadást, 1967-ben két teológiai főiskolája, 56 gyülekezete, 4450 tagja és 49 lelkésze volt.²⁹

Havonta megjelenő folyóiratuk, az „Our Daily Bread” rendszeresen közöl részleteket Swedenborg írásaiból, az Interneten keresztül pedig letölthető a hírlevelük.

*A Swedenborgiánus Egyház jelképe: A kereszt az Urat és az ő egyházát jelképezi. A kör Isten kiáradó erejét, a négyzetek az igazságot és az igazságosságot jelképezik. A négy négyzet, amelyet a kereszt kapcsol össze, az erényes életet jelképezi, amelyeket Isten belénk áradó szeretete kormányoz, s amelyeket az Úr egyesít az igazi keresztény egyházban.*³⁰

De Swedenborg nemcsak egyetlen egyháznai hívősereget mondhat a magáénak. Hatása szerteágazó, követői és bírálói is számosak. Kant *Egy szellemlátó álmai* (1766) című írásában „minden fantaszták legmegátalkodottabbjának” tartja Swedenborgot. Egy évtizeden belül Goethe viszont „korunk megbecsült látnoká”-ról ír (1773). Természetesen angol és ír költőket is találunk szellemi örökösei között, akik nem is tagadják nagyra-

becsülésüket: Coleridge, Yates, Bernard Shaw (*Ember és felsőbbrendű ember*), Henry és William James. Szülőhazájában Strindberg nyilatkozott róla elismeréssel.

Swedenborg hívei között olyan 20. századi lelkes méltatókat találunk, mint Helen Keller, aki a *True Christian Religion* 1933-as angol nyelvű kiadásához írt előszót. (Braille-írásban olvasta Swedenborg műveit.) Minden mondatából sugárzik az a lelkesültség, ami akkor fogja el az embert, ha olyan gondolatokkal találkozik írásban, amelyeket ő már saját szenvedésein keresztül felismert. Bevezetőjének visszatérő gondolata a világozottság, a belső megvilágosodás – ezt tartja a swedenborgi életmű esszenciájának.

Tudós vagy misztikus volt-e Swedenborg? Úgy gondolom, hogy elsősorban az ész szadzadának nagyformátumú természettudósa, akit invenciózussága és a természeti törvényekbe vetett töretlen hite a miszticizmus földjének meghódítására csábított. Ellenkéntben a misztikusokkal, akik eksztatikus örömmel számolnak be azokról a csodálatos új igazságokról, amelyekbe Isten (vagy egy mennyei küldött) beavatta őket, Swedenborg tárgyilagosan számol be felfedezéseiről, amelyeknek az újdonsága csak abban rejlik, hogy általuk bizonyítást nyer az a swedenborgi tézis, hogy a szellemi világban ugyanazok a fizikai törvények érvényesek, mint a természetben.

Jegyzetek

- ¹ Harrison, E. R.: *Cosmology: the Science of the Universe*. Cambridge University Press, 1981. 325. o.
- ² Borges nevezi így Swedenborgot.
- ³ 1669-ben a dán Nicolaus Steno jött rá arra, hogy, legyen bármennyire is torzult egy kristály formája, a növekedés során az újabb lapok által bezárt szög mindig ugyanakkora; és ez független a kristály leelőhelyétől is.
- ⁴ *Swedenborgs drömmar* (kiadatlan).
- ⁵ Fabiny, 41–42. o.
- ⁶ *Menny és Pokol*, 5. o.
- ⁷ *Arcana Celestia*, 10453.3.
- ⁸ *Apocalypse Explained*, 10. o.
- ⁹ Borges, 114. o.
- ¹⁰ *Menny és Pokol*, 26. o.
- ¹¹ *Menny és Pokol*, 74. o.
- ¹² *Menny és Pokol*, 76. o. Elgondolkodtató ez a kép Balogh Bélának az anyag tulajdonságairól írt könyve fényében. Ő ugyanis azt a hipotézist állította fel, hogy az anyag „szimmetria és rezgésszám által meghatározott állóhullámok rendezett halmaza” (37–38. o.). Az, hogy valamit anyagnak érzékelünk-e, attól függ, hogy érzékszerveink hasonló frekvenciájúnak érzékelik-e. Ha elég nagy a frekvenciakülönbség, a hullámok áthatolhatnak egymáson (pl. a rádióhullám a falon), de ha azonos a rezgésszám, akkor egymás haladását gátolhatják a hullámok (pl. a rádióhullám terjedését egy másik rádióhullámmal lehet zavarni). Balogh Béla elmélete alapján elfogadható Swedenborg elmélete a közöttünk élő angyalokról, akikkel azért nem találkozunk, mert egy másik frekvenciaszinten léteznek. (Balogh Béla műve a látomás, a misztika és a tudományos közlés keveréke.)
- ¹³ Amennyiben Swedenborgnak ez a műve szépirodalmi alkotás lenne, és a menny emberarcúságát metaforának tekinthetnénk, ezzel az „antropikus kérdés” megfogalmazását kapnánk, amely Platóntól kezdve Descartes-on és Giordano Brunón át foglalkoztatta a fizikusokat. A világegyetem antropikus hangoltsága röviden azt jelenti, hogy a kozmoszban adottak számunkra az élet lehetőségei. De ez egyúttal számos

kérdést is felvet: Miért pont a Földön van élet? Hiszen létezhet antropikus hangoltságú kozmosz, amelyben még sincs élet.

¹⁴ True Christian Religion, 466. o.

¹⁵ True Christian Religion, 134.3

¹⁶ Menny és Pokol, 589. kk. o.

¹⁷ Menny és Pokol, 597. kk. o.

¹⁸ True Christian Religion, 475. o.

¹⁹ Vermes Miklós: *Fizika II.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. é. n.

²⁰ Menny és Pokol, 59. kk. o.

²¹ Emerson, 116. o.

²² Borges, 115. o.

²³ Blake, 172. o. Ford.: Szenczi Miklós.

²⁴ Blake, 203. o. Ford.: Weöres Sándor.

²⁵ Pilinszky, 280–281. o.

²⁶ True Christian Religion, Supplement.

²⁷ Uo.

²⁸ Menny és Pokol, 535. o.

²⁹ Forrás: *Encyclopedia of American Religions*, 2. kötet.

³⁰ *Our Daily Bread* (belső borító).

Irodalom

- Emanuel Swedenborg: *Menny és Pokol. Látottak és hallottak szerint.* Kállai Könyvkiadó, Debrecen, 1993.
- Emanuel Swedenborg: *The True Christian Religion.* J. M. Dent and Sons Ltd., London, 1933.
- Emanuel Swedenborg: *The Apocalypse Explained.* Posthumous Work of Emanuel Swedenborg Foundation Inc. New York, 1976.
- Emanuel Swedenborg: *Camena Borea.* Acta Univ. Upsalaensis, Uppsala, 1988.
- Balogh Béla: *A végső valóság.* Bioenergetic Kft., Piliscsaba, 2001.
- William Blake: *Versek és Próféciák.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1959.
- Jorge Luis Borges: „Emanuel Swedenborg”. In: *Vigília*, 1992/2.
- R. W. Emerson: „Swedenborg – vagy a miszitikus”. *Az emberiség képviselői.* Franklin Társulat, 1923.
- Fabiny Tibor: „A sensus literalis kérdése”. *A keresztény hermeneutika kérdései és története.* Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest, 1998.
- J. R. Hinnels (szerk.): *Handbook of Living Religions.* Viking Penguin, New York, 1984.
- O. Medenbach–C. Sussieck-Fornefeld: *Ásványok.* Magyar Könyvklub, Budapest, é. n.
- J. G. Melton: *The Encyclopedia of American Religions*, 2. kötet. Wilmington, NC, 1978.
- Fokasz Nikosz: „A társadalom göcsörtös fája? Bevezetés a fraktálhalmazok matematikájába”. *Rend és káosz. Fraktálok és káoszelmélet a társadalomkutatásban.* Replika Kör, Budapest, 1997.
- Our Daily Bread*, 2000/május. Swedenborgian Church, Bridgewater
- Pilinszky János: *Szög és olaj.* In: *Vigília*, Budapest, 1982.
- Martin Ramström: *Emanuel Swedenborg's Investigations in natural science and the basis for his statement concerning the functions of the brain.* University of Uppsala, 1910.
- Dorothee Sölle: „Misztika és ellenállás” (részletek). In: *Átváltozások*, 15. szám, 1998.
- Székely László: *Az emberarcú kozmosz. Az antropikus kozmológiai elv.* Áron Kiadó, Budapest, 1997.
- Signe Toksvig: *Emanuel Swedenborg, Scientist and Mystic.* Books for Libraries Press, Freeport, 1972.

MÁNYOKI JÁNOS

A bárd éle

Poroszország végvidékén

Verne Gyula így jellemzi Németországot: szörnyű bárd Európa testén. Hector Servadac és barátai a világúrból néznek vissza az öreg kontinensre. S a felhőkön át kirajzolódik előttük a bárd vagy inkább maguk elé képzelik: hiszen az egykori Reich határai csak részben voltak természetes határok. Földézve a vilhelminus birodalmat – alakját – világosan érthető, mire céloz a hazafias érzelmű francia. A borzadását ugyan nem osztjuk, s arra is emlékszünk, hogy az orosz medvével szemben mennyire megértő volt. A hasonlat azonban érzékletes: íme, a bárd.

A következő évszázadban kétszer lesújtott. Nem minősítünk: lesújthatott önvédelemből, lesújthatott, mert be volt kerítve, lesújthatott, mert vérig alázták. Az első csapásnál kicsorbult. A második csapásnál elröpült a feje. Megmaradt a nyél.

A néhai Kelet-Poroszországban járunk: errefelé húzódott a bárd éle. 1410-ben a szlávok legyőzték a teutonokat: Sienkiewicz – egy lengyel Nobel-díjas – megírta. 1914-ben a szlávok támadtak, elvéreztek. Második tannenbergi csata, revans 1410-ért – tálalták a császári haditudósítók. Nem tudták, hogy ekkortájt született az utolsó német nemzedék, amely még itt válhatott felnőtté.

A kalinyingrádi körzet – tizennégyezer négyzetkilométer, egymillió lakos – fele sincsen az egykori Kelet-Poroszországnak. Délen a Mazuri-tavak vidéke Lengyelországhoz került: a nyugati részén áthaladunk. Varmia – német nevén Ermland – volt az egyetlen pápista püspökség, amely a reformáció korában sem szűnt meg Kelet-Poroszországban. A lengyel hatalom még erős volt: királyok oltalmazták a püspököt. Az egyik oltalmazó Báthori István, az egyik oltalmazott Báthori Endre: Erdély későbbi főpapfejedelme, akit a csíki székelyek fejszével vertek agyon.

Olsztynt – Allenstein – csupán hajnalban látjuk: a mazur vidék egyik központja. Párgótikus templom, oromfalas házak, rend, tisztaság: minden jó benyomást kelt. De nincs időnk, hogy megálljunk, így nem láthatjuk a leglátványosabb műemléket, a Német Lovagrend várát.

Erdőben haladunk: bükk, tölgy, éger, nyír, fenyő. A tölgy, a bükk fokozatosan ritkul: északnak tartunk. Az ég világosszürke; minden csupa harmat. Borzongok kissé. Tudom, hogy közelít a határ.

Szegénység. Lengyelország szinte Nyugat a kalinyingrádi körzetből nézve. Pedig a körzet azért megelőzi az orosz átlagot: német újságírók úgy látják, hogy a székhelyén határozottan érezni lehet valami – orosz léptékű – megpezdülést. Azonban bármennyire fontosak, most csupán érintőlegesen szólunk a gazdasági válságról és a lehetőségekről. Tartjuk magunkat az Úr szavához: Ember, ki tett engem köztetek bírójává, vagy osztóvá? – Valójában kétezer lélekre figyelünk: ennyiből áll az egyházmegye. Minden ötszáz személyből csupán egy a lutheránus.

A háború kitörésekor mintegy kettőszáz protestáns és húsz-egynéhány római katolikus templom állt ezen a területen. Némelyik hatalmas: több ezer ülőhellyel. A protestánsok száma megközelítette az egymilliót: csupán Königsbergben mintegy háromszáz-ezren voltak. Aztán kitört a háború, megindult a menekülés, a kitelepítés: 1949-re úgyszólván a teljes lakosságot kicserélték. S nemcsak itt, hanem Kelet-Poroszország többi részében is: a lengyelekhez került mazuri területeken vagy a Litvániához csatolt Memel-vidéken. Összesen kettő és fél millió keleti porosz hagyta el ősei földjét.

Amikor vendéglátómtól megtudtam, hogy a kalinyingrádi egyházközség jelenleg nyolcszáz lelket számlál – négyszázharmincezres városban –, már nem tudtam visszafogni mosolyomat. El tudom képzelni, hogy Vlagyivosztkban többen vannak.

Becslés szerint a körzet népességének két, két és fél százaléka lehet német származású: tehát húsz-huszonötezer lélek. Ennek a számnak nem egészen tizede a – legalább papíron nyilvántartott – evangélikus. További érdekesség, hogy a német származásúaknak egy jelentős része nem keleti porosz, hanem a szovjet birodalom – ahogy egy ismerősöm mondja: a biri – különböző részeiből települt ide. Másik sajtóság, hogy az evangélikusok zöme nem vagy csupán gyöngén tud már németül: részben orosz-á váltak, részben pedig már annak születtek.

A német egyház a szovjet birodalom összeomlása után megkísérelte újjászervezni az evangélikus életet a kalinyingrádi körzetben. Az új egyházmegye szervezeti szempontból az Oroszországi Evangélikus Egyházhoz tartozik, de az anyagiakon és a lelkészek személyén keresztül igen erős a germán függés. Mind ez ideig Thuránszky István volt az egyetlen nem német a parókus lelkészek között, míg az oroszok – egy-két alkalommal – káplánként jelentek meg.

Az egyházmegye központja Kalinyingrád. Szívesebben írnánk, hogy Königsberg, de a közelmúltban a város úgy döntött, hogy megtartja szovjet nevét. Leningrád – az első számú balti orosz város – ismét Szentpétervár. Kalinyingrád – a második számú balti orosz város – nem akar Königsberg lenni. A döntés árulkodik: Szentpétervár – lehetett bár Sankt-Peterburg – azért csak orosz város volt. Nincs komplexusuk. Nem így Königsberg esetében: ahhoz a városhoz nincs közük, csak Kalinyingrádhoz van.

A háborúig huszonhárom protestáns és négy római katolikus templomban folytak az istentiszteletek. Az angol szőnyegbombázás, aztán az orosz ostrom rettenetes pusztítást végzett, de néhány szentegyház azért jó állapotban maradt. Amikor a kilencvenes évek közepén a németek megkezdték missziójukat, abban bíztak, hogy Lujza királyné emléktemplomát vissza tudják szerezni az evangélikus egyháznak. Nem így történt: a templomban ma is bábszínház működik, új egyházi központot kellett építeni.

Ott állunk előtte. Klinkertégla, üveg, kifliszerű alaprajz. A torony közepén: jelzi, hogy hivatalok között van a templomtér. Fölkeressük. Kissé legyezőre hasonlít, az oltár fele szűkül. A bútorzat – padok, oltár, alacsony szószék – talán fenyő. A legyező szétnyíló végén karzat. Szemben, az oltár mögötti keskenyebb fal teljes egészében tejüveg: kereszttyén jelképekkel díszítve.

Legújabbkori német templom. Testvérei nagy számban láthatóak Tarcsafürdőtől az Északi-tengerig. Gépiessé váló jóakarát műve: van benne valami steril, valami profi. Vasárnaponként hatvanan látogatják. Az udvaron virágágyások: nyílnak a rózsák. Az orosz kapál, a német fizet és az Úr adja a növekedést. (Megítéljük a cinizmust, de lám, milyen könnyen fertőz: provokálja a történelem. S nem rokonszenves ugyan, de kevésbé kártékony, mint a hisztéria.)

Itt szolgál az esperes. Egy-két lelkész segíti: kezdő nyugdíjasok Németországból. Hátrahagyván családjukat, eljönnek pár évre. Az is előfordul, hogy polgári szolgálatos érkezik: sokat tud segíteni. Építkezések, szeretetotthonok, segélyek, alkalmak, gyülekezeti kapcsolatok: adminisztráció, adminisztráció.

Az egyház szervezete részben más, mint nálunk. Formájában missziói jellegű. Az egész kalinyingrádi körzetben öt parókus lelkész működik. Az egyházközségek száma negyven körül van. A lelkészek sorra járnak a gyülekezeteket, ötöt, hatot, hetet. Filiáról, szórványról bajosan lehet beszélni. Egy tizenöt-húsz lelkes kis csoport már egyházközség, elnökkel, presbitériummal – amit errefelé szovjetnek mondanak.

Templomuk többnyire nincsen, leginkább magánházaknál gyűlnek össze. Az orosz törvényhozás lehetővé tette ugyan, hogy az egyház visszaigényelje elrabolt templomait, de a kalinyingrádi körzetben a templomok jó része megsemmisült. Részben a háborúban, részben utána. Romok sorakoznak falról falura, árva templomtornyok merednek az égre. Rendbetételük hatalmas összeg volna, s mivel a gyülekezetek is eltűntek – vagy szobányi emberré zsugorodtak –, nem is erőlteti senki. Aztán ott van az orosz logika – nekünk, magyaroknak inkább román változataiban ismerős –: a templomot első renden az ortodox egyház igényelheti „vissza”, s ha ő nem nyúl érte, jöhetnek mások, köztük az eredeti gazda. A bizánci egyház azonban szegény, hívei nagyrészt mozgáshiányosak: a romokat pedig benővi a fű.

A német pénz mégis lehetővé tette, hogy az evangélikusok ne csak visszaszerezzenek, de – legalább nagyjából – helyre is állítsanak néhány szentegyházat. Ennek köszönhetjük, hogy Luther legkisebb leánya – Margarethe – egy ma is működő templomunkban nyugszik Gvardejszkojében (egykori neve: Mühlhausen), Kalinyingrádtól délkeletre.*

* A környék legismertebb nőalakja mégsem ő, hanem Anke von Taraw – a magyar műfordításban Tharai Annus –, egy sodró erejű – az egész német nyelvterületen ismert, többször megzenésített – esküvői vers hősnője. Költőjét – Simon Dachot – temetési énekéről ismeri a magyar egyház: Istenfélők, mily boldogok vagytok... Anke-Annus pap leánya volt, vagy nyolcvan évvel Luther Margarethe után, de a tharai templomot – az egykori esküvő színhelyét – már hiába keressük.

A pénz azonban kétértelmű eszköz. Thuránszky lelkész markáns véleményt képvisel: az észak-elbai egyház nagyot hibázott, amikor a missziót és a jótékonykodást – mechanikusan – összekapcsolta. Tegyük hozzá: olyan hibáról – vagy bűnről – van szó, amit a jóléti egyházak – akár jóhiszeműségből, akár kényelemszeretetből, akár saját lelkiismeretük megnyugtatóására – sorozatosan követnek el. Eszembe jut, amit egy kairói magyar idegenvezető mondott: Az emberek ugyan nem rosszak, de nagyon szegények. Nem szabad őket kísértésbe vinni. – S megértjük ugyan a jóléti egyház helyzetét, de kétségtelen, hogy botrány, amikor a keresztyénség pusztán fedőnév, amit csekkekre és szeretetsomagokra pecsételnek. Bajosan forgathatjuk a szemünket, mondván, hogy Isten a szívek vizsgálója: bármily hálátlan szerep, bizonyos határig nekünk magunknak is kell a szíveket vizsgálnunk. A jóléti német és a posztszovjet orosz társadalom között rettenetes a különbség. S ezzel a kijelentéssel korántsem a németeket tömjénezzük: irántuk táplált érzelmeink módfelett ellentmondásosak s egyáltalán nem jósolunk Németországnak fényes jövőt. Csupán arról van szó – igyekszünk szalonképesen fogalmazni –, hogy a modern polgári társadalom szokásos pénzügyi erkölce Oroszországban kiforratlan, s az emberek nagyon szegények. A szegény ember pedig – így mondták egykor – rossz ember: könnyen megtanulja, hogy egészen jó üzlet missziói egyházközségeit alapítani vagy legalább elől ülni ott. Jön a pénz, jön a csomag, aztán megosztóznak. Németországban pedig vakarják a fejüket, mert baj van: fölszívódik a márka, elgurul az euró, egyre nő a hiány. Emitt a gyülekezetekben súsárlás, gyűlölség, féltékenység: ugyan ki mekkorát markolt. A Sátán megtalálja a módját: nem az önhittség, nem a fanatizmus mérgezi a kis csoportokat – mint komfortosabb tájakon –, csupán a javak, a szétosztható javak.

Elhagyjuk Königsberg-Kalinyingrádot s északkelet felé haladunk. Százhúsz kilométer. Mindenütt az összeomlás: a szovjet mezőgazdaság sohasem volt – sohasem lehetett – erős; de a kolhozok és a szovhozok mégis kihasználhatták a táblás, nagyüzemi gazdálkodás előnyeit. Most – az embereknek nincs pénze, legtöbbjükből hiányzik a vállalkozói készség; a természet pedig lassan visszahódítja, ami az övé. Rét, legelő, rét, legelő, mező. Itt is, ott is tehenek legelésznek: feketetarkák. Vidéken aki ember, tehenet tart: teje, borja mégis megélhetés. Igaz, a felvásárlók keveset fizetnek: egy liter tejért húsz forintnak megfelelő összeget – míg az élelmiszerárak itt is 80-90%-át teszik a magyarországiaknak.

A szemnek szép a vadvirág. A szemnek nem hiányzik kukoricatábla, krumpliföld, cukorrépa: mi utazók vagyunk. Dús a fű, mert gyakran esik. Pipacs, buzogány, nád van előttünk. Meg vadrózsa. S számtalan giz-gaz, aminek a nevét sem tudom. Mindenütt erdősávok, erdők – éger, nyír, fenyő – tarkítják a képet, de azért végtelen a mező, s újra meg újra feltűnnek a gólyák: fűben vagy levegőben. Darucsapat sétál, megállunk. Hatalmas madarak: közel embermagasság. Elkérem a távcsövet, számolom őket, ötvenig jutok. Közben röpdösnek is. Jól látszik szép kis bóbítájuk meg a hatalmas farktollak. Talán gyűjthetnénk darutollat, de minek riasszuk meg őket? Megyünk tovább.

Szlavszk. Egykori nevén Heinrichswalde. Ötezer lakos. Tizenöt kilométernyire – túl a Memelen – már Litvánia. A háború előtt hétezer lelket számlált az evangélikus egyházközség: háromezeröttszázan lakták a falut, háromezeröttszázan pedig tanyákon éltek. Most nyolcvan lutheránus van. A folyamatosságot három-négy személy jelenti: a háború végén – gyerekként – koldulni mentek Litvániába. Mire visszatértek, eltűnt a család, a rokonság, eltűnt mindenki. Ők litvának vallották magukat, nevet változtattak – vagy nevet változtattak velük –, meglapultak, itt maradtak.

A templomtorony messzire látszik a síkon: különböző hányódások után megint az evangélikusoké. A fák közül kibontakozik a templomtest: vörös téгла, neogót. Az ablakok újonnan üvegezve. A toronyórának csupán a nyoma van, s többfelé sérülések látszanak. Az oldalbejáraton tudunk bemenni.

Valaha kétezer üllőhely volt. A két hosszanti karzat időközben leszakadt, itt-ott nyers deszkalapokat raktak a helyükre. Az épület hátsó fele ponyvával elválasztva. Bekandikálunk: romok. Az istentiszteletek a háromhajós templom első felében folynak: száz széket raktak be. A padozat helyenként homok, helyenként kő. Az oltár a szentélyben régi, üveg nélküli konyhakredencec hasonlít: csak éppen kereszt van rajta. Mögötte, az apszis ablakain sima üveg: hatalmas éger lombja látszik.

Ha Péteren áll, talán lutheránus lesz Oroszország. Gondoljuk meg: Francke, Bél Mátyás, Tessedik Sámuel – mind Péter ízléséhez szabott: újítsatok, hogy az uralkodó is jobban járjon. Általános emberszeretet: keresni, ami jó az utolsó jobbagynak, de jó a császárnak is.

Mondhatjuk: azért más az evangélikusság. Nem kell azonban tagadni, hogy koronként erősen – sőt, üdvösen – képviseltük a főntebbi eszmét. Nagy Péter idejében különösen is. Mindent azonban a cár sem tehetett. Üresen maradt a pátriárka trónja, jött a szinódus: északnémet modell. A szent ortodoxia mégis maradt, s a cári udvar nem lett lutheránus, hanem a lutheránusság Bermudája. Az ágostai és az orosz egyház között alig van különbség – nyugtatta meg aggódó apját egy trónörökös hitvese. Aztán áttért: Katalin cárnő lett.

Most azonban a szlavszki templomban vagyunk. Orenburgi gyerekek énekelnek: nyaralni jöttek a Baltikumba. Tanárnőjük elmondja, hogy a várost Péter alapította a déli Uralban. Azt is tudják, hogy az evangélikus egyházközség már az 1730-as években létezett. Most is élnek, sőt, zeneiskolájuk is van, negyven diákkal. Jövőre vége lesz a német támogatásnak, a saját lábukra kell állniuk – vagy megszűnik az iskola.

Aztán szól a zene: fuvola, hegedű, szóló és karének. Tíz darab. S bár evangélikus templomban vagyunk s evangélikus istentiszteleten vagyunk s evangélikus a zeneiskola – egyházzénét mégsem hallunk. Semmilyen. Szépen szól Muszorgszkij, szépen szól az orosz népzene, szépen szólnak a szovjetorosz szerzők. Tapsolok. Hiszen nem vagyok gyarmatosító, nem vagyok elfogult, csupán tanácstalan. Tisztességtudó, kedves, szép orosz gyerekek: otrombaság ilyenkor Bermudákról beszélni.

Az utolsó heinrichswaldei lelkész története: két kislányával és fiatal feleségével élt a parókián. A Hitvalló Egyházhhoz tartozott, letartóztatták, elvitték. Gyülekezeti közbenjárás szabadította meg. A rendszer azonban figyelte, s amikor a szovjet háború kitört, a bevált receptet alkalmazták: behívták és az első vonalba vezényelték. Még 1941-ben elesett. Néhány évvel később már menekült a papné, menekültek a kislányok, menekült egész Heinrichswalde. Örökre vége lett a régi világnak.

A gyülekezeti teremben fényképek: az egykori parókia, a templom, a papcsalád. Két kislány játszik a kertben, mosolyog a fiatalasszony: nyári, vasárnap délutáni hangulat. – Sejtett már valamit a papné? – tolódik föl a buta kérdés.

A képeket két öregasszony hozta, Németországból. Néhány éve annak, hogy az egykori kislányok először látogattak vissza szülőföldjükre. Fölkeresték az idős orosz házaspárt, amely az egykori parókián lakik – szemben a templommal. A barátság megmaradt, állítólag leveleznek is: romon virág.

De azért szomorú történet. S szomorú a német–orosz viszony: az egykori gazda suhan, nyaral, jótékonykodik a tőle rabolt földön. Az új tulajdonos pedig nyomorog, vedel, képtelen eltitkolni, hogy majdnem minden szétrothadt a keze között. Aztán szembenéznek: ugyan mit mondhatnak egymásnak? Nem szabad a sebeket föltépni, magyarul: nem szabad szóba hozni, hogy meztelen a király. A gazdag germán úgy tesz, mint ha különös istencsapás: földrengés, szökőár tette volna csúffá ősei virágzó földjét. Ez a magatartás lehet éppen emberbaráti, csak az a kérdés, hogy az oroszok elhiszik-e. Hiszen a szegény ember gyanakvó ember. Ráadásul az egész helyzet túlságosan zavaros, érthetetlen. Egyszerű lelkeknek csupán a gyanú marad. Vigaszként hangzik, hogy meg lehet szokni a hazugságot: minden rossz házasságban tudják. Kötőanyag a fásultság, kötőanyag a haszon. Amikor pedig a cinizmus kellően átjárja ereinket, már-már boldogok vagyunk. E világ gyermekeiként kívánhatunk-e többet németeknek, oroszoknak?

Járjuk a gyülekezeteket. Zaleszje, Gromovo, Matroszovo. Piciny falvak. Zaleszje tűnik a legnépesebbnek: kisebb csődület van a kocsmá előtt. A faluközépen templomunk romokban. Ez is vörös téglából épült, de mégsem neogót. A ravennai bazilikákat vetették mintának; a campanile is külön áll.

Az istentiszteletet háznál tartjuk. Majdnem az egész gyülekezet itt van: hús lélek, zömben asszonyok. Fehér, fekete kendőket lehet látni. Minket – látogatókat – előre tessékelnek, István lelkész bemutat bennünket. Aztán elkezdjük. A liturgia két nyelven folyik: német, orosz. De úgy tűnik, hogy a német mindinkább latinosodik: lutheránus szent nyelv, amit általában nem értenek. Nem értik a mi nyelvünket sem – természetesen –, de kíváncsiak rá. Megkérnek, hogy a főének utolsó versét magyarul is énekeljem el: Maradj meg hűségeddel...

Az istentisztelet után válaszolnom kell néhány kérdésre. Egy asszony föláll: Mit gondolnak a magyarok az oroszokról? Azt válaszolom: két világháborúban is szemben állottunk, a kommunizmus sem használt a kapcsolatainknak. Fontos azonban, hogy

Magyarországon általában nem tartották az oroszokat rossz embereknek. A magyarokban van ugyan félelem, de koránt sincs valami gyökeres ellenérzés az oroszossággal szemben. Hadifoglyaink borzalmasan gyötrődtek, de főleg magától a fogságtól meg az általános ínségtől. Magyar voltukért kevésbé. Hazatérve sokan elmondották, hogy az oroszok maguk is szörnyű nyomorúságot láttak. Arról is megemlékeztek, hogy az egyszerű nép a jóérzés, az irgalom számos jelét mutatta.

Fiam utóbb azt állította, hogy az asszony a szemét kezdte törülni, miközben István lelkész tolmácsolt. Talán túlzás. Nem is az volt a célom, hogy bárkit megrikassak.

Uzsonna közben a háziasszony – ritkuló fogú, ráncos, fejkendős – elmondja, hogy valójában litván. Egyik őse azonban – német vagy francia – Napóleon idejében itt kötött ki. Másik beszélgetőnk Pavel Krausz. Családos, középkorú férfi. Német származású, de már inkább oroszul beszél. Évtizedeken át Kazahsztánban élt, néhány évvel ezelőtt költözött ide. Elbúcsúzom tőlük: két hét múlva – amikor István lelkész újra jön – már Lengyelországban leszünk.

Visszafelé menet megállunk az egyik tanyánál. A gazda lovakat tenyészt. Ménje is van, fedeztetni járnak hozzá. Ő is Kazahsztánból települt át: mokány ember, sötét a bőre, a haja. Egész formája török. Magyarazza, hogy a mén – gyönyörű, fényes fekete szőrű példány – megismeri saját csikóját: sohasem bántja, pedig az is hím, ráadásul már jócskán kifejlett. Közben egy kamasz lovagol hozzánk: a gazda fia. Vágtat. A hatalmas sörényt keményen markolja, szőrin üli meg a csődört. A kézfogásán aztán érzem, hogy nem piskóta gyerek. A lelkészhez fordulok: Ezek is a híveid? – Igen. A férfi német származású, bár lehet valami vérkeveredés; templomba mégis az asszony jár, aki tiszta orosz.

A csecsemő az ágyterítőn fekszik: nagy fej, szokatlanul erős vonások. Mosolyog. Nem tudja, hogy bűnben fogant. Magánvádas bűnben: erőszakot. Az áldozat negyvenöt felé jár, özvegy. A tettes húszon alig túl: trabális részeg állatnak mondják. Más szempontból azonban hős: fejszével verte agyon a veszett farkasokat, mint egykor a csíki székelyek Báthori Endrét. Istvántól hallok az esetet. Tehát a gromovoi gyülekezet legifjabb tagja erőszak gyümölcse. Az istentiszteletet pedig nagymamája házában tartjuk.

Isten háta mögötti falucska: hatalmas erdők övezik. Száz-egynéhány lélek, több kilométer hosszan szétszórva. Középen elmeógyógyintézet: talán többen lakják, mint a falut. A bolondok az udvaron, drótkerítés mögött, kiabálnak, integetnek. Egy részük az utcán: vegyülnek – állítólag szaporodnak – a józanok világával.

Templomunk a földdel egyenlő: csalán borítja. De a torony – romosan – még áll. Nyomasztó minden. Talán nem is a környezet, hanem az idő okozza. Szörnyű füledtség van: zápor záport követ. Amikor előbújik a nap, füstölni látszik minden. Akár a trópusokon.

Két róta között járjuk a falut. Csizma kopog mögöttünk. Megfordulok: egészen alacsony, vállig érő emberke közelít. Hosszú, sötét lódenkabát borítja, fején a klasszikus Lenin-sapka, lehúzza egészen az orráig. Kimondhatatlan látvány: elfordulok, mert

nevetnem kell, bár nem igazán jóízű a nevetés. Az ember pedig utánunk ered. Megálunk. A fiam rámosolyog; akkor megijed, villámgyorsan menekül. Mi pedig visszafordulunk az istentiszteletre.

A szoba fullasztó. Az oroszok nem szeretik a szellőztetést: ezért nemcsak a levegő állott, hanem a falak is nyirkosabbak. Az orosz ember bírja ugyan a hideget, de retteg is tőle. A nyár pedig rövid, így a vérükben van a zárkózás, a csukaszkodás.

Tizenhárman vagyunk a szobában. Szakad rólam a víz. Csodálom és szánom a lelkész, aki Luther-kabátban prédikál. Istentisztelet után bevallja, egy ízben előfordult vele – itt, Gromovoban –, hogy meg kellett szakítania a szertartást. Ki kellett mennie néhány percre, hogy friss – vagy legalább frissebb – levegőt szívjon.

A háziasszony hetven felé jár. Kedves, jószívű, természetes. Mondják, komisz élete volt. A férje – nyugodjon – valami vadállat lehetett: ivott, ütött, ivott, ütött. Egy alkalommal – talán éppen verés után – a férfit elment hazulról, az asszony pedig imádkozott: szabadítsa már meg az Isten. A férfit akkor megütötte az áram, meghalt. Az asszony pedig belépett az újonnan alakult egyházközségbe: hiszen az Isten meghallgatta.

Súlyos történet: kezünket a szánkra tesszük; de nincs bennünk fölény, nincs bennünk szörnyülködés.

A természet szépsége képes ellensúlyozni a szegénység, gyakran a züllöttség képeit. A Vörös Hadsereg gyakorlatainak vége, szabadon és sokat kirándulunk. Ahol szelíd rózsza virít az erdőben, tudjuk: porosz tanya állt ott. Másutt sűrű zanótban sírkövek. Nagyon a szívemhez nőtt ez a lapos, sík vidék: messzire nyúló, északi erdőivel, szelíden kanyargó, dús folyóival, amelyek – meleg lévén a nyár – fürdésre, úzásra csábítanak. A túlsó parton aztán vadmálnát szedünk. Eszembe jut az Anyegin.

És a napnyugták! A rét a szemhatárig nyúlik, de sűrűn megszakítják az erdőfoltok. István szénát kaszál, én mímelem, hogy gyűjtök: gyönyörködöm a vadvirágban, a lemenő napban. Két erdőfolt között – nagymessze – templomtorony. Egyetlenegy. Nem úgy, mint nálunk a Bakonyalján: ha kimegyek a határba, ötöt is megszámlolok. De itt mások az arányok, a távolságok. Igaz, látszik a közelben egy szép, vörös téglás vízimalom, amely ma is áll: szerencsésebbnek bizonyult, mint a templomaink.

Sokat járunk lovas kocsival: úttalan utakon, sűrű erdőben. Szúnyogok, pöcsikek, bögyök felhői. Mégis, mindent megér az erdei tó: ahogy a nyírfák tükröződnek benne, s tavrózsák ringatóznak.

Csónakázunk a Gilgén, aztán letérünk az egyik mellékágra. Jégmadár, szürkegém, vadkacsa özönje. Aztán az őserdő: a fák mocsárban, ingoványban. Remélem, hogy fölverünk egy jávorszarvast, de csak a nyomát látjuk, ahogy a fűben feküdt. Be kell érnem egy úszó hóddal.

Visszajövet meglátogatjuk Oleget. A Gilge partján hatalmas tanyaépület áll: egykor két német család lakott benne. Most öten élnek itt: a férfi, az asszony, a három gyerek. Az épület azonban túl nagy: egyik fele nincs is berendezve, a másik felében valami csatatér, valami bájos orosz rendetlenség.

Oleg kubáni orosz. Fajának tipikus képviselője – írhatták volna róla a 19. században. Magas, izmos, jókötésű. Széles arc, világosbarna haj, szőkés bajusz. A hadseregben versenyszerűen birkózott. Most harminchat-harmincnyolc éves lehet. Szülőföldjéről Szibériába került, aztán itt kötött ki a Gilge mentén.

Pümkösdista prédikációk hatására tért meg. Meséli, hogy annak idején nagy duhajkodások estek. Férfiak-nők együtt ittak, akár két-három napig. Vödörből vedelték a vodkát. Ennek vége. Oleg hite igen egyszerű: Isten tilt és büntet. A rostán tehát kihullott a vodka. Olyannyira, hogy nem titkolja rosszallását, amikor a parókián szeme látára hajtunk föl egy-két stapedlit. Saját házában tejjel kínál bennünket.

A lutheránus pappal igen jól összebarátkozott: oka van rá. Amikor megtért, időnként maga is hirdetni kezdte az Igét. Akkor a pápa rendőri segédlettel lépett föl ellene: beidéztek mint szektáriánus felforgatót. A rendőrség a másik történelmi egyház képviselőjét is meghallgatta: István lelkész pedig védelmébe vette Oleget. Innen fakad a barátság. A pápa most nem köszön Istvánnak, a tilsiti prédikátor pedig gyanakszik Olegre, mert lutheránus alkalmakon is részt vesz.

Többször is beruccanunk Tilsitbe: tíz-tizenöt kilométeres út. Ebben a városban – az ortodox és a római katolikus egyházközség mellett – pümkösdista gyülekezet is működik. Azt mondhatjuk, hogy a protestantizmus egyetlen szervezett csoportját a pümkösdisták képezik. Az új evangélikus próbálkozások sikertelennek bizonyultak, pedig Pápa nagyságú városról van szó. S már nem lep meg, hogy láttam olyan sörözőt, ahol a kerthelyiség egyik falát egy néhai lutheránus templom képezi.

A város azonban tetszett. Történelmi része félsziget a Memel és a Memel egyik holtága között. Sok a ronda, ütött-kopott blokkház, szűk, levegőtlen lépcsőházakkal. A belső részen azonban sorakoznak a régi német épületek: félig elcsúfítva még mindig tükrözik a császári Németország gazdasági erejét. Lujza királyné hídját 1907-ben – a tilsiti béke megkötésének századik évfordulóján – adták át. Hatalmas díszkapuja még az eredeti: alatta áramlik a litván határforgalom.

Fiammal úszunk egyet a Memelben: méltóságteljes, nagy folyó. Talán olyan széles, mint a Duna a Gellérthegynél. Egyik oldalon orosz öregasszonyok, a másik oldalon – a távolból – litván tehének figyelnek. Talán éppen itt ringatózott a baldachinos tutaj, ahol Napóleon első ízben találkozott I. Sándor cárral. A parton akkor díszegységek sorakoztak. Aztán megérkezett Lujza királyné – szinte protestáns szentnek tartották –, hogy tűrhető békét próbáljon szerezni Poroszországnak. Tilsitben volt a világtörténelem: a városi múzeumban emlékek sorakoznak. S nemcsak a háború képei. Megállít egy szép biedermeier zongora.

A malomtónál orosz zene szól. Sörözünk, kilkát – sózott, szárított apróhalat – rágunk. Vadkacsák úszkálnak a lábunk előtt. Lejjebb, a bolhapiacon orosz és szovjet óságoak. Ezüstrubelek: fény csillog a cárok képein.

A Memel orosz neve Nyeman. Tilsit mostani neve Szovjetszk.

A parókián jól él a vendég. A tilsiti piacon gyönyörködött a föld gazdag termésében, a parókián élvezi a bőséget. Az Isten nem közvetlenül sújt a szegénységgel: a föld nem bűnös. Halban és tejneműben dúskálók. A keszeg sokkal nagyobbra nő, mint nálunk. De a tengerről is érkezik a hal: kövér pácolt hering formájában. Szépek a csukák, Oleg meséli, hogy nemrégiben nyolc és fél kilósa fogott. A fejét megmutatja: mint egy kis krokodil.

Megmaradt bennem ez a fej: most már éppúgy az úthoz tartozik, mint a ragniti lovagvár vagy Göring vadászkastélya...

Utolsó állomásunk Matroszovo. Halászfalu. Főutcáján megy a Gilge: képzeljünk el egy magyar községet, ahol két házior között folyik a Tisza. Három kilométerrel lejjebb már a Kur-öböl terjeszkedik. István lelkesz kéthetenként keresi föl Matroszovot. Istentiszteletet tart: mert akadnak néhányan evangélikusok. Most, amikor megérkezünk, éppen temetés van. A halottasmenet csónakon kel át a túlsó partra: elől a koporsó, utána rézfúvósok, mögöttük a gyászolók.

Mivel módunk van rá: szépen, nyugodalmasan leereszkedünk a Gilgén. Óriási, szürke víztömeg tárul fel: nincs vége, hossza. Fúj a szél: hullámok torlódnak, fehér habok. Szárazföldi embernek nyomasztó látvány. A víz azonban combig ér, derékig ér. Előbb-utóbb mindnyájan megfürdünk, mert a víz melegebb, mint a levegő. Előbbujk a nap: felragyog a felhő, felragyog az öböl, fehér és szürke tónusok játszanak. A parton egyszerűen méregzöld lesz a nádas.

Visszafordulunk: a temetőben még hatalmas páfrányokat gyűjtünk, hogy földíszítsük a szlavszi templomot. Meglátogatjuk Lénit. Áfonyalekvárral, kaláccsal, kakaóval kínál bennünket: láthatólag örül, hogy a tiszteletes benézett hozzá. Istvántól megtudom, hogy az asszony élettársa már a temetőben van: az öbölben találták meg a holttestét. Megfulladt: talán részegen, talán orvhalászaton. Hiszen éjszaka történt.

Léninek van egy kis panziója: német nyugdíjasok látogatják, akik vissza-visszatérnek gyerekkoruk színhelyére. Egy idős hölgy szomorkásan megjegyzi: – Azon szerencsések közé tartozom, akiknek a szülőháza ma is áll Königsbergben.

Indulóban az autó, amikor Falkenbergné jön hozzánk: már nem fiatal asszony, szokatlanul jól beszél németül. Három nagyobbacska gyerekkel kínlódik, házat bérel. Most éppen bajban van. A tulajdonos fölszólította: vegye meg a házat – háromezer dollárért –, vagy költözzön ki belőle. Sír az asszony. István is tanácstalan: megígéri ugyan, hogy szól az esperesnek, négyszemközt azonban bevallja: nem tud olyan esetről, hogy magánszemély ekkora segélyben részesült volna.

Az istentiszteleteken jobbra fáradt, elgyötört arcokat láttam. Bizalmatlanság, még inkább önállótlanosság érződik. Maroknyi a lutheránus közösség: egy ébredő nagyoroszló indulat – emberileg szólva – piheként elfújhatja. Alkalmaik hangulata szinte szomorkás. Mi értelme? – vetül föl az emberben a józan kérdés. Hiszen a segílyt önmagáért is eljuttathatnák.

Mégis összegyűlik tíz, húsz, harminc – időnként ennél jóval több – ember. Talán nosztalgizva, talán megszokásból, talán egymásra tekintettel, talán a szervezőkészség

megnyilvánulásaként. Olyan közösségbe gyűlnek, amely maga sem mentes a hatalom és az agymosás különféle megnyilvánulásaitól, de azért – korunkhoz képest – csak csínján alkalmazza őket. Időnként játékszernek látszik képmutatók és félbolondok kezében, időnként megerősíti azokat, akik érzik szívükben az Isten jóságát.

Előfordul, hogy István lelkész szinte cinikus tárgyiaszággal beszél a híveiről. – Tulajdonképpen miért lettél pap? – Elgondolkodik. – Az egyetlen dolog, amivel érdemes foglalkozni...

Újra Königsberg. A szigeten a dóm, a múzeum-templom. A jobb torony alatt evangélikus, a bal torony alatt ortodox kápolna. Amott gyertyák, ikonok, emitt orgonácska; Luther, Melanchthon színes üveggépe csillog a napsugárban.

A templomhajó lezárva: üres. A karzaton, a két toronyban kiállítás: várostörténet, egyetemtörténet, Kant-múzeum. Alulról fölfelé, ebben a sorrendben: Kant került legközelebb az éghez. Látjuk Erzsébet cárnőt – Jelizaveta Petrovna –: Sztálin előtt majd kétszáz évvel ő már megszállta Kelet-Poroszországot. Mi lett volna, ha nem hal meg idő előtt? Hiábavaló kérdés. Aztán régi városkép: a porosz királyok koronázótemploma még állt. Egy emelettel följebb Brandenburgi Albert és a reformátorok: Németország második evangélikus alapítású egyeteme. A klasszikus idealizmus nagyjai, spanyol körgalléros kántorok, a königsbergi bölcs halotti maszkja. Japán és kínai Kant-kiadások.

Kinn talán csöpög az eső, benn szörnyű fülleddtség. István már leroskadt, Vilmos már leroskadt, menekülünk. Elmenőben látom még Kant mauzóleumát: a szentély mögött, kívül található. Százhusz éves építmény. Átvészelte a háborút, mint nálunk Gül Baba türbéje.

Egyik téren Kalinyin szobra. A másik téren Lenin szobra. Mögötte bizánci katedrális épül. A Pregel – Pregolja – hídjáról bámulok: hajók, hajók a szemhatárig. Tengerjárók. Nem jönnek, nem mennek, csak állnak. Elbúcsúzunk Istvántól, elindulunk a tengernek. Óriás daru vesztegel, átbújunk alatta. Kuttyák rohannak. Kerítések, ócskavasak között vergődünk előre. S furcsa látvány: hattyúcsalád ringatózik rozsdás pontonok között.

Valójában egy nappal előbb már elbúcsúztam. Július huszonnegyedikén – estefelé volt – a szlavszki erdőben sétáltunk. Amint szürkülni kezdett, visszafordultunk a falu felé. Sínpár haladt az erdőben; megálltunk mellette. Hirtelen fény villant, jött a vonat. Königsbergből Moszkvába tartott. Az utasok integettek, én is integettem. Aztán csöpögni kezdett az eső.